

ks. Andrzej Bruździński

Herb papieża Benedykta XVI

SYMBOLIKA
i PRZESŁANIE

Herb
papieża
Benedykta XVI

ks. Andrzej Bruździński

Herb papieża Benedykta XVI

SYMBOLIKA
i PRZESŁANIE

Wydawnictwo UNUM
Kraków 2018

Recenzent
dr hab. Zenon Piech

Wydanie 2 (online)

Copyright © 2018 by Andrzej Bruździński

This work is licensed under the Creative Commons
Attribution-NonCommercial-NoDerivs 3.0 Poland
(CC BY-NC-ND 3.0 PL)

ISBN 978-83-7643-123-9

DOI: <https://doi.org/10.21906/9788376431239>

Wydawnictwo UNUM
31-002 Kraków, ul. Kanonicza 3
tel. (12) 422 56 90, unum@ptt.net.pl
<http://unum.ptt.net.pl>

Jednym z ważnych elementów wizualnej komunikacji społecznej jest herb – specyficzny, prawny znak identyfikacyjny osób, rodów, wspólnot czy instytucji. Będąc bogaty w różnorodne symbole, sprawia, iż użytkowanie jego jest znakiem głębokiego zakorzenienia w tradycji znakotwórczej działalności człowieka. Spotykamy się z owymi znakami prawnymi w czasie wędrówek po Europie, zwiedzając muzea, stare pałace, dwory czy przede wszystkim będące wręcz muzeami heraldycznymi kościoły i klasztory. Herby istnieją obok wielu innych systemów semiotycznych, symboli i znaków wizualnych, i zapewne nie szybko znikną ze społecznej przestrzeni, tracąc swoje fundamentalne, komunikacyjne funkcje. Swego czasu francuski pisarz Gérard de Nerval (1808–1855), przekonany o istotnej roli tego znaku tradycji w dziejach, stwierdził trafnie, że „herb jest kluczem do historii”. Jest więc on również w pewien sposób kluczem do odczytania i zrozumienia historii i treści dziejów Kościoła, a w nich także, ukrytej poza heraldycznymi znakami, istoty posługi piotrowej papieży i historii tych, którzy byli jej wykonawcami¹.

Wybór papieża stanowi jedno z ważniejszych wydarzeń zarówno dla całego Kościoła i poszczególnych katolików, jak i dla współczesnego świata. Takie też znaczenie ma zdarzenie z popołudnia wtorku 19 kwietnia 2005, kiedy to

¹ M. Pastoureaux, *Średniowieczna gra symboli*. Przel. H. Igalson-Tygielska. Warszawa 2006, s. 237, 350; K. Dmitruk, *Galaktyki kultury*. W: *Kultura żywego słowa w dawnej Polsce*. Pod red. H. Dziechcińskiej. Warszawa 1989, s. 18–23.

Papież Benedykt XVI (Joseph Alois Ratzinger) urodził się w Wielką Sobotę 16 kwietnia 1927 w Marktl am Inn w południowej Bawarii (diecezja pasawska) niedaleko od granicy austriackiej jako trzecie, a zarazem najmłodsze dziecko w niezamożnej rodzinie Josepha Ratzingera (1877–1959) i Marii z d. Painter (1884–1963). Ojciec był komisarzem policji pochodzącym ze starej rodziny bawarskich chłopów. Jego stryjem był słynny działacz społeczny i polityczny ks. Georg Ratzinger (1844–1899), deputowany do Landtagu i Reichstagu. Dzieciństwo i wiek młodzieńczy spędził w Traunstein, małej miejscowości położonej w pobliżu granicy z Austrią. Do niższego seminarium duchownego Joseph wstąpił w roku 1939. Pod koniec II wojny światowej musiał przerwać naukę, gdyż jako młody człowiek został wcielony do Hitlerjugend. Został wówczas zmuszony do pomocniczych prac w oddziale obrony przeciwlotniczej najpierw w Monachium, a potem w Gilching. Później, kiedy osiągnął wiek poborowy, wcielony został

o godzinie 18.43 kardynał protodiakon Jorge Arturo Augustin Medina Estévez (* 1926) ogłosił z loggii bazyliki św. Piotra całemu światu słowami używanymi od wyboru papieża Innocentego VIII w sierpniu 1484 roku: „Annuntio vobis gaudium magnum! Habemus papam!” – „Ogłaszam wam radość wielką: mamy papieża. Najczcigodniejszego i Najprzewielebniejszego Biskupa Józefa Kardynała Świętego Kościoła Rzymskiego Ratzingera, który przybrał sobie imię Benedykt XVI”. Dzięki swej wybitnej osobowości, jako człowiek głębokiej wiary i ogromnej wiedzy papież Benedykt XVI od razu zdobył wielką popularność, przyciągając coraz to większe rzesze wiernych pielgrzymów na audycje środowe czy inne nabożeństwa ze swoim udziałem².

W miejscach jego pobytu, publikacjach, dekoracjach, a także na znaczkach, medalach i monetach niejedno-

² D. Mallevoüe de, *André Damien* : « *Il sera un grand pape* ». *Le vice-président de l'Académie des sciences morales et politiques salue un de ses confrères*. „Le Figaro” R. 2005, nr 18 882 z 20 IV, s. 2E; G. Weigel, *Boży wybór. Papież Benedykt XVI i przyszłość Kościoła katolickiego*. Przeł. D. Chylińska, M. Romanek, R. Śmietana. Kraków 2006, s. 196, 211; A. Borkowska, *Joseph Ratzinger w świetle prasy niemieckiej i polskiej*, http://www.zbn.uni.wroc.pl/ps_aborkowska.html [cytowany 7 X 2007, 08:33 MET]; J. Krasieński, *Portret teologiczny Ratzingera – Benedykta XVI*. Sandomierz 2009, s. 103.

krotnie pojawiają się motywy, które wykorzystują herb papieski. Obserwując tego rodzaju przedstawienia, które często posiadają wysokie walory artystyczne, można czasem dostrzec pewną dowolność w prezentacji papieskiego herbu. Dla bardziej wnikliwego obserwatora, który dostrzega różnorodność i niekonsekwencję pewnych szczegółów, nasuwają się pytania: Jaki jest autentyczny wygląd herbu Benedykta XVI? Jaka jest jego symbolika? W jaki sposób należy interpretować – zgodnie z zasadami heraldyki – poszczególne godła i elementy tego herbu? Czy dzisiaj – wbrew niektórym opiniom – nadal posiada on jeszcze jakiegokolwiek znaczenie? Czy słuszną jest rzeczą, aby zajmować się nim i starać się znaleźć jego najgłębszą interpretację?

Pytania o sens herbu papieskiego pojawiają się najpierw pośród wierzących. Praktykujący katolik przebywa bowiem nieustannie w przestrzeni wiary, a zatem w środowisku symboli chrześcijańskich. Jednak znaczenie herbu papieskiego również nabiera wielkiej wagi w środowiskach dotkniętych kryzysami religijnymi, niszczącymi niejednokrotnie humanizm i wrażliwość osoby ludzkiej. Współczesny człowiek znajduje się w kręgu oddziaływania wzrastającej dechrystianizacji i ateizmu, progresywnego odhumanizowania szkolnictwa i postępującej degradacji kultury. Stąd

najpierw do oddziału Reichsarbeitsdienst (Służba Pracy Rzeszy), później do wojska w Traunstein, z którego zdezerterował do domu rodziców i stąd dostał się do niewoli amerykańskiej w obozie Neu-Ulm. Po kilkutygodniowym uwięzieniu uwolniony podjął studia filozoficzno-teologiczne na uniwersytecie w Monachium i w Wyższym Seminarium Duchownym we Fryzynie w latach 1946–1951, po ich zakończeniu wyświęcony został na kapłana razem z bratem Georgiem (*1924) w dniu 29 czerwca 1951 przez kardynała Michaela von Faulhabera (1917–1952). W roku 1953 obronił dySSERTACJĘ doktorską z teologii zatytułowaną *Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche* (*Lud i dom Boży w nauce św. Augustyna o Kościele*). W roku 1957 otrzymał habilitację na podstawie rozprawy *Die Geschichtstheologie des heiligen Bonaventura* (*Teologia dziejów według świętego Bonawentury*). W roku 1958 rozpoczął długi okres zajęć jako profesor dogmatyki i teologii fundamentalnej: we Fryzynie w latach 1959–

1969. Poza tym wykładał w Bonn (1959–1963), Münster (1963–1966), Tybindze (1966–1969), a później jeszcze w Ratyzbonie (1969–1977). Należąc do czołówki ówczesnych teologów, stał się najwybitniejszym współtwórcą współczesnej teologii dogmatycznej i fundamentalnej. Opublikował ponad 60 książek oraz kilkaset artykułów i rozpraw. W czasie Soboru Watykańskiego II (1962–1965) był w jego pierwszej fazie doradcą teologicznym arcybiskupa Kolonii kardynała Josepha Fringsa (1942–1969), później oficjalnym ekspertem soborowym, wpływając na treść szeregu dokumentów soborowych. W roku 1972 założył międzynarodowy przegląd teologiczny „Communio”, w dziele tym współpracowali z ks. Ratzingerem: Hans Urs von Balthasar (1905–1988), Henri de Lubac SI (1896–1991), jak też i inni teologowie. Po śmierci kardynała Juliusa Augusta Döpfnera (1913–1976) papież Paweł VI mianował go 24 marca 1977 arcybiskupem Monachium i Fryzngi. Kardynałem kreowany został przez tego samego papieża

często pojawia się przekonanie, iż herb nie stanowi już więcej zapisu idei, „otwartej księgi” czy intrygującej zagadki. Dla wielu współczesnych bowiem herb stał się znakiem pozbawionym głębszego znaczenia, niezrozumiałą pozostałością, pomnikiem czy wprost nagrobkiem nieistniejącego od dawna już świata i minionych układów społecznych³.

Czy jednak podstawowe znaczenie i rola herbów zostały całkowicie i definitywnie zapomniane? Okazuje się, że powszechnie dziś stosowane znaki firmowe i logotypy są niczym innym, jak tylko częścią, choć zepsutą i wyrodzoną, wielowiekowego dziedzictwa systemu heraldycznego, gdyż znaki wizualne były, a obecnie stały się jeszcze ważniejszym elementem przekazu informacji i posiadają niebagatelne znaczenie w komunikacji społecznej⁴. Należy więc mieć nadzieję, że także herby – jak to wspo-

³ É. Bouyé, *Héraldique médiévale des évêques de la France du Nord*. W: *Actes du Xe Colloque Internationale d'Héraldique. Bericht zum X. Internationalen Colloquium für Heraldik. Report X. International Colloquium of Heraldry. Rothenburg o. d. T. 22–27 IX 1997*. Pod red. C. D. Bleisteiner. München 1999, s. 123; J.-M. Lustiger, *Wybór Boga. Z kardynałem rozmawiają Jean-Louis Missika i Dominique Wolton*. Przeł. A. Turowiczowa. Kraków 1992, s. 331.

⁴ W. Chorązki, *Symbolika heraldyczna jako środek informacji*. „Zeszyty Prasoznawcze” R. 46: 2003, nr 3/4, s. 85.

mniano na wstępie – jeszcze długo nie zatracą swego społecznego znaczenia.

Herb przemawia nadal do każdego pod warunkiem, że patrzący nań zna system jego odczytu. Odbiorcy danego znaku powinni wobec tego posiadać ten sam zasób pojęć i wartości, co jego nadawcy⁵. Odczytanie treści herbu Benedykta XVI ułatwia urzędowy opis herbu i jego symboliki zamieszczony na łamach oficjalnego pisma Stolicy Apostolskiej „Acta Apostolicae Sedis”⁶, oraz kard. Andrei Cordera Lanzy di Montezemolo (* 1925) opublikowany w watykańskim dzienniku „L’Osservatore Romano”, a także opracowania i opisy kilku autorów: Rogera Harmigniesa, honorowego prezesa *Conseil d’héraldique et de vexillologie de la Communauté française de Belgique*, dra Hannsa Arnulfa Engelsa (* 1958), Maurizia Bettoji (* 1955), wiceprezydenta *Società Italiana di Studi Araldici* oraz inż. Zdenka G. Alexy’ego (* 1922), wiceprzewodniczącego *Slovenská genealogicko-heraldická spoločnosť*. Ze względu na specyfikę papieskiego herbu i na jego

na konsystorzu w dniu 27 czerwca 1977. Papież Jan Paweł II powołał go 25 listopada 1981 na stanowisko prefekta Kongregacji Nauki Wiary. W tym czasie kard. Ratzinger kierowaną przez siebie kongregację unowocześnił i zreformował. Był on wówczas zarazem przewodniczącym Papieskiej Komisji Biblijnej i Międzynarodowej Komisji Teologicznej. Przeciwwstawiał się w tym czasie małżeństwu kapłanów, kapłaństwu kobiet, teologii wyzwolenia, zrównaniu związków partnerskich, a także różnym formom antykoncepcji. Z tego powodu nazwano go „pancernym kardynałem”, choć on sam mówił o sobie, że pragnie bronić pokornej wiary prostego ludu zachowującego wiarę praojców, przed wyniosłością i pychą teologów. Z tego też powodu, jak również za nieangażowanie się po żadnej ze stron grup kurialnych nazwano go „super partes” czyli „ponad podziałami”. W listopadzie 1998 roku został wicedziekanem kolegium kardynałskiego, a od 30 listopada 2002 był dziekanem tegoż kolegium. Był m.in. papieskim legatem na uro-

⁵ S. K. Kuczyński, *Niektóre zagadnienia symboliki heraldycznej na tle funkcjonowania herbu jako znaku*. W: *Problemy nauk pomocniczych historii*. T. 2: *Materiały na II konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii*. Katowice-Wisła, 26–29 V 1973. Pod red. J. Szymańskiego. Katowice 1973, s. 30.

⁶ *Pontificium insigne Benedicti PP. XVI*. „Acta Apostolicae Sedis” R. 97: 2005, s. 753–754.

czystość 750. rocznicy kanonizacji św. Stanisława obchodzoną w Krakowie 11 maja 2003. Postrzegany był od pewnego czasu przez wielu jako następcą papieża Jana Pawła II, wyrazem tego była godna uwagi wypowiedź jednego z dziennikarzy akredytowanych przy Stolicy Apostolskiej: „Jeśli papieża wybierze Duch Święty, to może być nim tylko kardynał Ratzinger”. W dniu 19 kwietnia 2005 wybrany został 265. w historii Kościoła papieżem i przyjął imię Benedykta XVI

Więcej o Benedykcie XVI w następujących publikacjach: R. Winling, *Benoît XVI*. W: *Encyclopaedia Universalis. Universalis 2006. La politique, les connaissances, la culture en 2005*. Pod red. B. Couvelaire. Paris 2006, s. 389; K. O. Charamsa, *Współpracownik prawdy*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 23–26; A. Torrielli, *Ratzinger strażnik wiary*. Przeł. B. Tomaszek. Kraków 2005; tenże, „Współpracownicy prawdy”. *Biografia Benedykta XVI*. Przeł. B. To-

bawarskie zamięż nie można pominąć prac o heraldyce niemieckiej takich uczonych jak: Claus Dieter Bleisteiner, honorowy radca *L'Académie internationale d'héraldique*, czy ks. Adolf Wilhelm Ziegler (1903–1988), profesor Wydziału Teologii Katolickiej Uniwersytetu Ludwig-Maximilians w Monachium⁷.

W niniejszej książce autor podejmie najpierw próbę opisanie i zinterpretowania herbu papieża Benedykta XVI w świetle teologicznej symboliki chrześcijańskiej zgodnie z regułami heraldyki, a następnie pragnie odkryć bogate powiązania rzeczywistości symbolu z teologiczno-filozoficznymi wypowiedziami

⁷ A. Cordero Lanza di Montezemolo, *Lo stemma di papa Benedetto XVI*. „L'Osservatore Romano” R. 145: 2005, nr 101 z 28 IV, s. 6; R. Harmignies, *Les armoiries du pape Benoît XVI*. „Archives Héraldiques Suisses. Schweizer Archiv für Heraldik. Archivio Araldico Svizzero. Archivum Heraldicum” R. 13 [119]: 2005, nr 2, s. 125–128; H. A. Engels, *Das neue päpstliche Wappen*. „Archives Héraldiques Suisses. Schweizer Archiv für Heraldik. Archivio Araldico Svizzero. Archivum Heraldicum” R. 13 [119]: 2005, nr 2, s. 129–130; M. Bettoja, *Lo stemma di Sua Santità Benedetto XVI*, s. 1–22, <http://www.socistara.it/studi.php> [cytowany 25 VIII 2006, 21:12 MET]; Z. G. Alexy, *Erb pápeža Benedikta XVI*. „Genealogicko-heraldický hlas” R. 17: 2006, nr 1, s. 35–36; C. D. Bleisteiner, *Kirchliche Heraldik in Bayern. Die Wappen der Erzbischöfe und Bischöfe seit 1817*. Neustadt an der Aisch 1986; A. W. Ziegler, *Der Freisinger Mohr. Eine heimatgeschichtliche Untersuchung zum Freisinger Bischofswappen*. München 1976².

kard. Josepha Ratzingera oraz jego postawą wiary. Tego rodzaju metoda jest trudna i wymaga krytycyzmu, ponieważ rodzi niebezpieczeństwo ukazania szerszej wizji herbu Benedykta XVI aniżeli zamierzona przez papieża, choć nie można zapominać, że symbole istnieją także i wtedy, gdy ich twórca nie uświadamia sobie tego, jak są one dostrzegane i przyjmowane przez innych ludzi⁸. Poszukiwanie ukrytego znaczenia herbu posiada swoją genezę w neoplatońskiej koncepcji symbolu głoszącej, że „obraz jest figurą prawdy, abstrakcyjnej idei”, pomimo iż herb nie jest obrazem, ale strukturą obrazu⁹. Takie wysublimowane stanowisko reprezentowali zazwyczaj średniowieczni twórcy herbów. Czytania herbów, podobnie jak innych średniowiecznych dzieł, należy dokonywać na czterech płaszczyznach, doszukując się sensu: dosłownego, alegorycznego, moralnego i mistycznego¹⁰. Podobnie więc

⁸ D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Przeł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński. Warszawa 1990, s. 9.

⁹ J. Pelc, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*. Kraków 2002, s. 353; M. Pastoureau, *Diabelska materia. Historia pasków i tkanin w paski*. Przeł. M. Ochab. Warszawa 2004, s. 46.

¹⁰ M. Pastoureau, *Symbole*. W: J. Le Goff, J.-C. Schmitt [i in.], *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*. [Paris] 1999, s. 1097–1108; M. Cetwiński, *Czytanie herbów*. W: *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*. Pod red. S. Rosika, P. Wi-

maszek. Kraków 2005; P. Seewald, *Benedykt XVI. Portret z bliska*. Przeł. G. Popek. Kraków 2006; Z. Falczyński, *Ratzinger Josef*. W: *Leksykon teologii fundamentalnej*. Pod red. M. Ruseckiego [i in.]. Lublin-Kraków 2002, s. 1002–1004; *Ratzinger Joseph*. W: *Britannica. Edycja polska*. Pod red. W. Wołarskiego. T. 35. Poznań 2003, s. 436; C. Kramer von Reisswitz, *Wybór papieży. Kardynałowie i konklawe*. [Przeł. P. Lewiński]. Warszawa 2003; *Ratzinger Joseph*. W: *Wielka encyklopedia Jana Pawła II*. Pod red. G. Polaka. T. 5. Warszawa 2005, s. 219–221; E. Chat, *Kardynał Joseph Ratzinger – współpracownik prawdy w Kościele Chrystusa*. „Kieleckie Studia Teologiczne” T. 6: 2007, s. 31–51.

należy odczytywać wspólnie herby, aby nie stawały tylko barwną ozdobą, ale otwartą księgą wprowadzającą w niewątpliwe *mysterium* bogactwa treści i złożoności jego znaczeń¹¹.

Herb Benedykta XVI przedstawia – zgodnie z intencją samego papieża – wszystko to, co jest mu najdroższe, najbardziej istotne, a zarazem stanowi jego program posługi apostolskiej. Autor wyraża nadzieję, że uda mu się przynajmniej częściowo spełnić oczekiwania czytelnika pragnącego pogłębić swoją wiedzę na temat tego, co można by nazwać ambiwalencją herbu papieskiego: lapidarnej formy, a zarazem niezwykle bogatej rzeczywistości symboli heraldycznych następcy św. Piotra.

szewskiego. W: *Acta Universitatis Wratislaviensis*. Nr 2478. *Historia*. Vol. 161. Wrocław 2002, s. 333.

¹¹ G. B. Ladner, *Medieval and modern understanding of symbolism: a comparison*. „*Speculum*” Vol. 54: 1979, nr 2, s. 223–233; G. Scheibelreiter, *Heraldik*. Wien-München 2006, s. 146–151; P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny*. Warszawa 1997, s. 8.

Kościół a herby

Początki heraldyki papieskiej są jeszcze słabo rozpoznane, gdyż badania dotyczące tej kwestii prowadzone są od niedawna. Pionierskie prace dotyczące tego zagadnienia wyszły spod piór heraldyka Donalda Lindsaya Galbreatha (1884–1949), arcybiskupa Brunona Bernarda Heima (1911–2003), kardynała Jacquesa Martina (1908–1992) i australijskiego heraldyka Michaela Francisa McCarthy’ego (1950–2007)¹². Herb papieski (podobnie jak herby wyższego duchowieństwa) wywodzi swój rodowód z rycerskich i szlacheckich znaków rodzinnych, które zaczęto używać w Europie w okresie średniowiecza.

Używanie herbów przez rycerzy i szlachtę – typowo europejska osobliwość – sięga czasów średniowiecza, a dokładnie drugiej ćwierci XII wieku, kiedy to pojawiły się prawie równocześnie w wielu krajach łacińskiego Zachodu (najstarsze herby w Anglii pochodzą z lat 1136–1138, na

¹² Podstawowe opracowania wspomnianych autorów dotyczące heraldyki kościelnej, a zwłaszcza papieskiej to: D. L. Galbreath, *A treatise on ecclesiastical heraldry*. Part 1: *Papal heraldry*. Cambridge 1930; B. B. Heim, *Wappenbrauch und Wappenrecht in der Kirche*. Olten [1947]; tenże, *Coutumes et droit héraldiques de l’Église*. Preface par D. L. Galbreath. Paris 1949; tenże, *Heraldry in the Catholic Church. Its origin, customs and laws*. Gerrards Cross-New Jersey 1978; tenże, *Or and argent*. Gerrards Cross 1994; J. Martin, *Heraldry in the Vatican. L’araldica in Vaticano. Heraldik im Vatikan*. Wyd. P. Bander van Duren. Gerrards Cross 1987; M. F. McCarthy, *Armoria pontificalium. A roll of papal arms 1012–2006*. Darlinghurst, NSW 2007.

kontynencie z lat 1143–1144, w Rzymie zaś dopiero po roku 1201). Choć używanie osobistych i rodzinnych znaków ma starożytny rodowód, o czym wspomina Homer (*Iliada*, ks. XI, w. 18–39) i Pismo Święte (Lb 2, 2, 34), to właściwe herby są, jak wspomniano, dziełem średniowiecza. Nadzwyczaj szybkie przyjęcie herbów przez szlachtę europejską w dwunastym stuleciu było wytworem tego, co określane jest pojęciem renesansu XII wieku¹³. Mimo iż przez ówczesnych herby były otaczane niemal czcią religijną, to nie stosowano ich początkowo w Kościele z tego powodu, że posiadały one rycerski i „wojenny” rodowód¹⁴. Niewątpliwie wspomniana rezerwa wobec owych *signa militaria* wynikała także z kanonów kościelnych. Albowiem w Kościele katolickim zawód żołnierza zawsze był (i jest nadal) dla duchownych zabroniony zgodnie z tradycyjną zasadą wyrażoną w dwóch powiedzeniach: *Ecclesia abhorret a sanguine* (Kościół brzydzi się krwią) jak też *Ecclesia non sitit sanguinem* (Kościół nie łaknie krwi)¹⁵. Dlatego też zakazano duchownym pod

¹³ S. Friar, J. Ferguson, *Basic heraldry*. London 1993, s. 9–10; V. Filip, *Wappen*. W: *Lexikon des Mittelalters*. [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 8: *Stadt (Byzantinische Reich) bis Werl*. München 2002, kol. 2031–2034; S. K. Kuczyński, *Człowiek wobec świata herbów*. W: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*. Pod red. R. Michałowskiego [i in.]. Warszawa 1997, s. 331–332; tenże, *Herby*. W: *Wielka encyklopedia PWN*. T. 11. Pod red. J. Wojnowskiego. Warszawa 2002, s. 252–253; V. Pace, *Committenza aristocratica e ostentazione araldica nella Roma del Duecento*. W: *Roma medievale. Aggiornamenti*. Pod red. P. Delogu. Firenze 1998, s. 175–177.

¹⁴ Oprócz powszechnie przyjętej wśród heraldyków genezy militarnej herbu, znana jest wersja turniejowa, a niektórzy nawet wśród zespołu przyczyn powstania tego zjawiska uwzględniają przesłanki religijne i moralne – M. Cetwiński, *Czytanie herbów...*, s. 334.

¹⁵ W sposób zdecydowany uczyniły to synody w IV wieku w Triburze i Toledo, jak również synod w Poitiers w roku 1079, a za nim *Dekretaly* papieża Grzegorza IX (c. 2, III, I) – *Corpus iuris canonici*. P. 2: *Decretalium collectiones. Decretales Gregorii P. IX, Liber sextus decretalium Bonifacii P. VIII, Clementis P. V constitutiones, Extravagantes tum viginti Joannis P. XXII tum communes*. Wyd. A. L. Richter, E. Friedberg. Lip-

karą kłótny używania herbów, gdyż umieszczane one były najczęściej na tarczy stanowiącej część rycerskiego rynsztunku. Zabroniono im również występowania w walkach pozorowanych, a zatem w turniejach bądź innych konkursach rycerskich, gdzie walczono konno, w stroju wspaniale ozdobionym nasyconymi barwami (które w średniowieczu szczególnie uwielbiano) i znakami heraldycznymi¹⁶. Inni badacze zaś przyczynę tego zapóźnienia Kościoła w przyjęciu herbów upatrują także w odseparowaniu się ideowym i faktycznym dworu papieskiego w okresie reformy gregoriańskiej od ówczesnych świeckich i arystokratycznych wzorców: obydwie te światy we wspomnianym zakresie ignorowały się. Papież, wyróżniając się z grona panujących, był traktowany z cynizmem i wyśmiewany licznymi dowcipami. Ten konflikt *sacerdotium* z *imperium* zrodził się z papieskiej troski o *libertas Ecclesiae*¹⁷.

siae 1881, kol. 449; É. Bouyé, *L'Église médiévale et les armoiries. Histoire d'une acculturations*. „Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge” T. 113: 2001, nr 1, s. 501; G. Minois, *Kościół i wojna. Od czasów Biblii do ery atomowej*. Przeł. A. Szymanowski. Warszawa 1998, s. 82–84; J. Fijałek, *Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej na tle ustawodawstwa synodalnego*. Kraków 1997², s. 29–30; dobrowolnego zaciągania się do wojska zakazywał *Codex iuris canonici* z 1917 roku w kanonie 138 i 141, a także obecny *Kodeks prawa kanonicznego* w kanonie 289 § 1.

¹⁶ Turnieje były zabronione przez synod w Clermont w 1130 roku (kan. 9), Sobór Laterański II w 1139 roku (kan. 14), IV synod w Reims w 1148 roku (kan. 12), Sobór Laterański III w 1178 roku (kan. 20) oraz *Dekretale* papieża Grzegorza IX – *Corpus iuris canonici...*, kol. 804, 805.

¹⁷ S. Carocci, *La celebrazione aristocratica nello stato della chiesa*. W: *Collection de l'École française de Rome*. T. 201: *Le forme della propaganda politica nel Due et nel Trecento. Relazioni tenute al Convegno internazionale organizzato dal Comitato di studi storici di Trieste, dall'École française de Rome e dal Dipartimento di storia dell'Università degli studi di Trieste. Trieste, 2–5 marzo 1993*. Pod red. P. Cammarosano. Rome 1994, s. 351; G. Arnaldi, *Église et papauté*. Przeł. L. Hersant. W: J. Le Goff, J.-C. Schmitt [in.], *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval...*, s. 335; R. W. Southern, *Kształtowanie średniowiecza*. Przeł. H. Pręczyńska. Warszawa 1970, s. 186.

Z czasem jednak herb zaczął zatracać funkcję wyłącznie wojskową i turniejową, nabrał on bardziej cech znaku przynależności stanowej, jak również symbolu dziedzicznej posiadłości rodowej, a zaczęli się nim posługiwać nawet plebejusze, różne wspólnoty i osoby prawne¹⁸. Z drugiej strony Kościół począwszy od końca XI wieku w związku z walką papiestwa z cesarstwem o inwestyturę, jak również związku z krucjatami dokonał pewnej zmiany swojego stosunku do wojny i wszystkiego, co było z nią związane¹⁹. Odpowiednio do tego w XIII wieku herb został przyjęty także przez duchownych: zarówno przez poszczególne osoby, jak i ugrupowania religijne. Współcześni badacze, m.in. Gerhart Burian Ladner (1905–1993), Hélène Toubert (* 1932), Agostino Paravicini Bagliani (* 1943) i Ingo Herklotz (* 1955), widzą tutaj również wpływ rozwoju *l'art dirigé* (sztuki na usługach Kościoła), reformy gregoriańskiej oraz „informacji wizualnej” idei wieku następnego przemawiającego przez nietrudno rozpoznawalne symbole. Płynęło to z utrwalonego założenia przypisującego obrazowi funkcję informacyjno-dydaktyczną, uważającego za św. Grzegorzem Wielkim (około 540–604) i Alkuinem (około 730–804), że *pictura illiterato litteratura est* (dla niewykształconego obraz jest

¹⁸ Świadectwo tego procesu mamy zachowane także w języku łacińskim. Herb najpierw był określany słowem *arma*, później także słowami: *insignia* i *clenodium*; M. Pastoureau, *Średniowieczna gra symboli...*, s. 247.

¹⁹ P. Contamine, *La Chiesa e la violenza*. W: *Storia del Cristianesimo. Religione – politica – cultura*. T. 6: *Un tempo di prove (1274–1449)*. Pod red. M. Mollat du Jourdin, A. Vauchez, R. Rusconi. Przeł. P. Brugnoli. Roma 2000, s. 462–468; A. Fliche, *La riforma gregoriana e la conquista cristiana (1057–1123)*. W: *Storia della Chiesa*. Pod red. A. Fliche, V. Martin. T. 8. Torino 1977, s. 643–646; J. Strzelczyk, *Wojna z niewiernymi w opinii chrześcijańskiego Zachodu*. W: *Napis. Tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej*. Ser. 7. Pod red. J. Maciejewskiego. Warszawa 2001, s. 9–20; B. Frale, *Templariusze*. Przeł. P. Dyrda. Warszawa 2008, s. 37.

literaturą)²⁰. W związku z tym uwzględnić należy szczególną inwencję ikonograficzną papieży XIII wieku. Tak tedy znaki wizualne i symbole nie tylko towarzyszyły i wspierały ich autoprezentację, ale przede wszystkim istotnie przyspieszały szybki wzrost znaczenia instytucjonalnego, politycznego i eklezjalnego papieństwa, jak też broniły prerogatyw Kościoła²¹.

Rozwinięta już wówczas heraldyka świecka posiadała swoje dość ściśle określone reguły, wpływała swymi tendencjami, stylami i modą na dopiero tworzącą się heraldykę kościelną, choć Kościół posiadał swoje własne znaki i symbole, które obecne były w jego nauce, sztuce sakralnej, liturgii i prawie kościelnym²². Wpływ będącej w rozkwicie heraldyki świeckiej na zapóźnioną heraldykę kościelną był tym bardziej znamienity, iż Kościół nie posiadał (i nie posiada) własnego *ius heraldicum*, choć oczywiście istnieją przepisy regulujące podstawowe kwestie związane z posługiwaniem się tymi znakami²³. Pomimo tego braku herby duchownych

²⁰ R. McKitterick, *Text and image in the Carolingian world*. W: *The Uses of literacy in early medieval Europe*. Pod red. R. McKitterick. Cambridge 1990, s. 299; O. Thomson, *Historia propagandy*. Przel. S. Głabiński. Warszawa 2001, s. 27–35; *Myśliciele, kronikarze i artyści o sztuce. Od starożytności do 1500 r.* Wyd. J. Białostocki. W: *Historia doktryn artystycznych*. Cz. 1, t. 1. Warszawa 1978, s. 205–208.

²¹ A. Paravicini Bagliani, *Le chiavi e la tiara. Immagini e simboli del papato medievale*. W: *La corte dei papi*. T. 3. Roma 1998, s. 10.

²² M. Pastoureau, *Ordo colorum. Notes sur la naissance des couleurs liturgiques*. „La Maison-Dieu” Vol. 176: 1988, s. 54–66; J. Gage, *Kolor i kultura. Teoria i znaczenie koloru od antyku do abstrakcji*. Przel. J. Holzman. Kraków 2008, s. 84; C. Zieliński, *Sztuka sakralna. Co należy wiedzieć o budowie, urządzeniu, wyposażeniu, ozdobie i konserwacji domu Bożego. Podręcznik opracowany na podstawie przepisów kościelnych*. Poznań 1960, s. 273–449.

²³ Zasadnicze znaczenie dla heraldyki kościelnej posiadają następujące dokumenty Stolicy Apostolskiej: konstytucja apostolska *Militantis Ecclesiae regimini* Innocentego X z 19 XII 1644, motu proprio *Inter multiplices curas* Piusa X z 21 II 1905 i konstytucja apostolska *Ad incrementum decoris* Piusa XI z 15 VIII 1934. Rozporządzenia regulujące sprawy

powinny być tworzone według przyjętych w ciągu stuleci reguł, z zachowaniem zasady poprawnej kompozycji rysunku, heraldycznych barw (zwanych tynkturami) i symboli, gdyż należą one do symbolicznego systemu społecznej komunikacji, obwieszczającego „oto, kim jestem”, a także przekazującego pewne treści ideowe, pojęcia, cechy czy wartości.

Heraldyka kościelna jest nie tylko odległą reminiscencją dawnych dziejów, ale rzeczywistością żywą, gdzie stare herby wciąż funkcjonują, a nowe powstają pomimo pewnej niechęci niektórych dostojników. Prawodawca bowiem zaleca: „zezwala się Księżom Kardynałom i Księżom Biskupom na używanie właściwego im godła”²⁴. Wydaje się być słusznym, aby przy tworzeniu nowego herbu poradzić się ekspertów z zakresu heraldyki, a nie ufać ślepo licznym przypadkowym artystom niepomnym tego, iż heraldyka jest nie tylko sztuką, ale też i nauką. Zdarza się bowiem niekiedy, iż z powodu zbyt daleko idących osobistych, dziwacznych innowacji mieszających epoki i symbolikę posuwają się oni do zdeformowania właściwego kształtu herbu, a przez to do zamazania jego ewentualnego przesłania. Pojawiają się przeto wcale nie odosobnione głosy, iż współczesna heraldyka kościelna w niewątpliwy sposób zmienia się jakościowo. Ma to miejsce szczególnie wtedy, gdy utworzony herb, a raczej

mniejszej wagi wydane były przez papieży: Aleksandra VII, Benedykta XIV, Piusa VII, Grzegorza XVI, Piusa IX i Piusa XII, który dekretem Kongregacji Konsystorialnej z 12 V 1951 zabronił duchownym używania rodowych herbów szlacheckich. Ostatnią decyzję wydał Paweł VI 31 III 1969 – B. B. Heim, *L'araldica nella Chiesa Cattolica. Origini, usi, legislazione*. [Città del Vaticano] 2000, s. 169–187; É. Bouyé, *L'Église médiévale et les armoiries...*, s. 511–512.

²⁴ Secretaria Status seu Papalis, *Instructio circa vestes, titulos et insignia generis Cardinalium, Episcoporum et Praelatorum ordine minorum*. „Acta Apostolicae Sedis” Vol. 61: 1969, s. 339; *Instrukcja Papieskiego Sekretariatu Stanu w sprawie szat, tytułów i godła kardynałów, biskupów i prałatów niższych stopni*. „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie” R. 40: 1970, nr 6, s. 169.

coś na kształt herbu przypomina bardziej naiwny, nabożny obrazek, aniżeli prawidłowo sporządzony według określonych reguł poprawności heraldycznej rysunek godła, tarczy czy zewnętrznych ozdób. Zmienianie znaków i symboli należących do herbu pociąga nieuchronnie za sobą także inną interpretację godności, urzędu czy stanowiska danej osoby fizycznej lub prawnej. Bez zachowania reguł heraldyki herb nie jest herbem, a tylko zwyczajnym logo czy emblematem. Logo w konsekwencji buduje tylko wizerunek wspierający działania promocyjne, herb natomiast tworzy tożsamość, przypomina historię, powołanie i charyzmat wspólnoty Kościoła. Jeśli herb ma być w ogóle tworzony, musi być wykonany właściwie, według obowiązujących sztywnych reguł i zasad, w przeciwnym razie powstały twór mija się z celem, racją jego bytu. Piękno i wymowa najstarszych herbów polega bowiem właśnie na tym, że są one proste, a przez to czytelne²⁵. Nic więc dziwnego, że prawodawca jasno poleca: „kształt i barwa godła powinny odpowiadać

²⁵ B. B. Heim, *Héraldique ecclésiastique*. W: *Dictionnaire de droit canonique*. Pod red. R. Naz. T. 5. Paris 1953, kol. 1093, 1102; T. Diederich, *Heraldik, kirchliche*. W: *Lexikon für Theologie und Kirche*. Pod red. W. Kasper [i in.]. T. 4. Freiburg im Br. 1995, kol. 1431–1432; H. Toubert, *Un art dirigé. Réforme grégorienne et iconographie*. Paris 1990; I. Herklotz, *Gli eredi di Costantino. Il papato, il Laterano e la propaganda visiva nel XII secolo*. W: *La corte dei papi*. T. 6. Roma 2000; A. Paravicini Bagliani, *Le chiavi e la tiara...*, s. 9; J. Palazzini, *Ius heraldicum*. W: *Dictionarium morale et canonicum*. Pod red. P. Palazzini. T. 2. Romae 1965, s. 882–883; S. K. Kuczyński, *Niektóre zagadnienia symboliki heraldycznej...*, s. 31–33; E. Gigilewicz, *Ustawodawstwo heraldyki kościelnej*. W: *Kościół i historia. Drogi i wzajemne powiązania. Księga pamiątkowa ku czci księdza profesora Anzelma Weissa*. Pod red. S. Tylusa, J. Walkusza. Lublin 2001, s. 153–164; P. Dudziński, *Logo, czy herb? Dylematy współczesnej emblematyki kościelnej*. W: *Polska heraldyka kościelna – tradycja i współczesność. Konferencja naukowa 11 grudnia 2006 r. Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Wydział Nauk Historycznych i Społecznych. Instytut Nauk Historycznych. Katedra Nauk Pomocniczych*. [Pod red. P. Dudzińskiego, K. Łataka]. Kraków-Kamień 2007, s. 9–11.

wymaganiom sztuki stosowanym przy projektowaniu godeł oraz mają być proste i przejrzyste”²⁶.

Heraldyka kościelna

Duchowni różnych stopni, godności i tytułów używali określonych oznak i symboli heraldycznych, które umożliwiały rozpoznanie i rozróżnianie stanowiska właściciela herbu w kościelnej hierarchii. Zadaniem tychże znaków nie było więc komunikowanie o pochodzeniu właściciela, co było niezwykle ważne w herbach osób świeckich, ale funkcje prawno-rozpoznawcze²⁷. Pierwszą grupą duchowych, która zaczęła posługiwać się herbami, byli biskupi. Jednym z pierwszych był biskup Langres (1209–1215), a następnie arcybiskup Reims Guillaume de Joinville († 1226), który zaczął stosować herb swojego terytorium jeszcze bez żadnych kościelnych godeł czy też zewnętrznych ozdób²⁸. Biskup Autun Guy de Vergy (1224–1245) umieścił w roku 1225 na *contrasigillum* (pieczęć odciskana z tyłu pieczęci głównej) swojej pieczęci biskupiej godło swego rodu, którym były trzy róże. Dwaj biskupi Marsylii: Pierre Montlaur (1214–1229) i Benoît Alignan (1229–1267) używali również swych rodzinnych herbów²⁹. Kolejny biskup wspomnianego Langres (1250–1266) Guy de Rochefort w roku 1253 umieścił na

²⁶ Secretaria Status seu Papalis, *Instructio circa vestes, titulos et insignia...*, s. 340; *Instrukcja Papieskiego Sekretariatu Stanu...*, s. 169.

²⁷ T. Panfil, *Heraldyka kościelna a emblematy*. W: *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań*. Pod red. K. Skupieńskiego, A. Weissa. Warszawa 2004, s. 143–144.

²⁸ M. Pastoureau, *Średniowieczna gra symboli...*, s. 247; B. B. Heim, *Coutumes et droit héraldiques de l'Église...*, s. 29.

²⁹ L. Jéquier, *Début et développement de l'emploi des armoiries dans les sceaux*. W: [Comunicaciones al] XV [decimoquinto] congreso internacional de las ciencias genealógica y heráldica, Madrid, 19–25 septiembre 1982. [Pod red.] CSIC, instituto Salazar y Castro. T. 2. Madrid 1983, s. 337.

swojej pieczęci biskupiej obok wyobrażenia postaci biskupa *in pontificalibus* godło własnej rodziny³⁰.

Wkrótce po tym herby rodowe pojawiły się też na pieczęciach niższego duchowieństwa. Źródła historyczne wspominają, że używali oni herbów rodzinnych już w pierwszej połowie XIII wieku. W tym kontekście wymieniani są: Michał archidiakon z Valenciennes, który w roku 1236 użył pieczęci herbowej oraz Hunon de la Fosse, kanonik z Saint Quentin, który w 1239 roku także użył analogicznej pieczęci³¹. Sfragistyka (nauka o pieczęciach) potwierdza, że pod koniec XIII stulecia, a zwłaszcza w wieku XIV, symbole heraldyczne miały już szerokie zastosowanie w Kościele, a historia sztuki świadczy, iż na początku następnego stulecia herby duchownych, a w szczególności wiernych świeckich były wówczas umieszczane w sporej ilości w różnych miejscach kościoła: na posadzce, w witrażach, malarstwie ściennym, na sklepieniu, nagrobkach, chrzcielnicach, jak też na sprzętach i szatach liturgicznych, a nawet sakramentariach. Świątynie, i to nie tylko znaczne katedry, ale i wiejskie kościółki stały się od tego czasu pomimo sprzeciwu takich autorytetów, jak Jan Tauler (około 1300–1361), Erazm z Rotterdamu (1469–1536) i św. Karol Boromeusz (1538–1584), poniekąd wspólnym „teatrem” nie tylko dla liturgii, ale także i dla herbów³².

³⁰ É. Bouyé, *Héraldique médiévale des évêques de la France du Nord...*, s. 149.

³¹ B. B. Heim, *L'araldica nella Chiesa Cattolica...*, s. 24.

³² F. Menéndez Pidal de Navascués, *Il messaggio dei sigilli. Inaugurazione del Corso Biennale Anni Accademici 1998–2000* [Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica presso l'Archivio Segreto Vaticano]. *Città del Vaticano, 19 ottobre 1998*. Città del Vaticano 2002, s. 24; M. Pastoureau, *Średniowieczna gra symboli...*, s. 168, 247; É. Bouyé, *L'Église médiévale et les armoiries...*, s. 512–524; J. Gage, *Kolor i kultura...*, s. 80–81; Z. Piech, *Średniowieczne herby w Katedrze Wawelskiej. Treści i funkcje*. W: *Katedra Krakowska w średniowieczu. Materiały Sesji Oddziału Krakowskiego Stowarzyszenia Histo-*

Heraldyka papieska

Kilka dziesięcioleci po biskupach herbami zaczęli się posługiwać kardynałowie, a następnie papieże od Bonifacego VIII (1294–1303) czy nawet od Urbana IV (1261–1264)³³. Pomimo legendarnych przekazów twierdzących jakoby herb posiadał św. Piotr, a nawet sam Chrystus, obecnie przyjmują pewni uczeni, że papieże już od czasów Innocentego IV (1243–1254), a nawet od Innocentego III (1198–1216)³⁴ posiadali oprócz godła Stolicy Świętej również swój własny herb. Ustalenia te wszakże napotykają na dość poważne zastrzeżenia, podtrzymać więc należy dotychczasowy, tradycyjny pogląd, że to pontyfikat Bonifacego VIII był punktem zwrotnym w heraldyce papieskiej. Świadczy o tym wymownie jego grobowiec w grotach watykańskich, dzieło Arnolfo di Cambio (ok. 1245–1301/1310), poświęcony jeszcze za życia papieża w dniu 6 maja 1296, na którym znajdują się mozaikowe herby papieża Gaetaniego³⁵.

ryków Sztuki, Kraków, kwiecień 1994. [Pod red. J. Daranowskiej-Lukaszewskiej, K. Kuczmana]. Kraków 1996, s. 127–146; R. Kunkel, *Wyposażenie heraldyczne późnogotyckiego kościoła parafialnego na Mazowszu. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego”* n. s. T. 2: 1995, s. 63–73; M. Kutzner, *Wielkopolski kościół szlachecki u schyłku średniowiecza. W: Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu.* Pod red. Z. Bani [i in.]. Warszawa 1988, s. 114–115.

³³ É. Bouyé, *L'Église médiévale et les armoiries...*, s. 497–498; M. Pastoureau, *Arms papal.* W: *The Papacy. An Encyclopedia.* Pod red. Ph. Levillain. Przeł. J. O'Malley. Vol. 1. New York NY 2002, s. 112–113.

³⁴ O używaniu herbu przez papieża Innocentego IV świadczyć może rękopis *Chronica Maiora* z około 1250 roku autorstwa angielskiego benedyktyna Matthew Paris (ok. 1200–1259), nie jest to wszakże rozstrzygający dowód – G. B. Ladner, *Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters.* T. 2: *Von Innozenz II. zu Benedikt XI.* W: *Monumenti di antichità cristiana.* Serie 2, cz. 4. Città del Vaticano 1970, s. 120–121, tab. XXIV.

³⁵ E. Dupré Theseider, *Bonifacio VIII.* W: *Documenti e studi storici anagnini.* T. 12. Anagni 1995, s. 47; L. Mortari, *Il tesoro della cat-*

Jedynym wyjątkiem, jeśli chodzi o posiadanie osobistego herbu, był pierwszy papież-humanista wywodzący się *de plebe* Mikołaj V (1447–1455)³⁶. Począwszy natomiast od Mikołaja III (1277–1280) posługiwali się oni najczęściej herbami własnej rodziny, choć równocześnie tworzyli nowe, wprowadzając znaki, które wyrażały ich osobiste i społeczne ideały, program pontyfikatu bądź też odnosiły się do ich życiowych doświadczeń. W zasadzie papieże wykorzystywali swój dawny herb biskupi, dokonując tylko odpowiedniej jego modyfikacji. Jedynie dwaj papieże, a mianowicie: Pius VI (1775–1799) i Pius XII (1939–1958) wprowadzili istotne zmiany do swoich poprzednich herbów kardynalskich³⁷.

Po zakończeniu czasu wielkiej schizmy (1378–1417) i średniowiecznych soborów, aby ostatecznie potwierdzić znaczenie papiestwa w renesansowych Włoszech, jak i wzmocnić papieską siedzibę w przeżywającym w XV wieku swoją nową wiosnę Rzymie, pojawiły się tam liczne herby papieży. Papieże, którzy powrócili do Wiecznego Mia-

tedrale d'Anagni. Roma 1963, s. 13–15; M. Maccarone, *Il sepolcro di Bonifacio VIII nelle basilica vaticana*. W: *Mediaevalia. Collana di storia dell'arte medievale*. T. 1: Roma anno 1300. Atti della IV settimana di studi di storia dell'arte medievale dell'università di Roma „La Sapienza” (19–24 maggio 1980). Pod red. A. M. Romanini. Roma 1983, s. 753–771.

³⁶ Papież Mikołaj V używał jako godła na tarczy herbowej skrzyżowanych kluczy, znakiem osobistym był monogram złożony z liter P. N. Q. (*Papa Nicolaus Quintus*) albo też N. P. P. Q. (*Nicolaus papa Pontifex Quintus*).

³⁷ W. Rudt de Collenberg, *Araldica*. W: *Dizionario storico del papato*. Pod red. Ph. Levillain. Przeł. F. S. Sardi. [T. 1]. Milano 1996, s. 92; M. Buben, *Encyklopedie heraldiky. [Světská a církevní titulatura a realie]*. Praha 1999³, s. 308–309; A. Weiss, *Heraldyka kościelna*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 6. Pod red. J. Walkusza [i in.]. Lublin 1993, kol. 729–730; szerzej o herbach poszczególnych papieży: M. C. A. Gorrara, *Habemus Papam! La cronotassi pontificia da Bonifacio VIII a Benedetto XVI*. „Nobiltà” R. 13: 2005, s. 133–210; R. Granozio, *Stemmi e papi. Indice per conoscere epoche e papi dagli stemmi sovrapposti ad opere d'arte*. Roma 1936, s. 1–60; P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*. T. 1. Warszawa 2007, s. 106–107.

sta w roku 1420, zaczęli wówczas znaczyć swoim herbami wznoszone podczas pontyfikatu ważniejsze budowle, fasady kościołów, pałaców, mosty, fontanny, drogi, mury obronne, ołtarze, grobowce, jak również różnego rodzaju dokumenty, szaty liturgiczne oraz *last but not least* grobowce. Można by tu wskazać liczne przykłady na terenie Rzymu; wspomnijmy przynajmniej tylko nieliczne: na fontannie di Trevi znajduje się herb wspomnianego papieża Mikołaja V autorstwa Bernarda Rossellina (1409–1456)³⁸, przy Piazza Farnese możemy zobaczyć na pałacu herb papieża Pawła III (1534–1549) z „liliami Farnese” wykonany przez Michelangelo Buonarrotiego (1475–1564)³⁹; na bazie kolumny baldachimu nad konfesją św. Piotra, dziele Gianlorenza Berniniego (1598–1680), występuje herb papieża Urbana VIII (1623–1644), a na kolumnach – roje heraldycznych „pszczoł Barberinich” z tegoż herbu⁴⁰; na obelisku fontanny dei Quattro Fiumi na Piazza Navona, również dziele Berniniego, znajduje się z kolei herb papieża Innocentego X (1644–1655) z „gołębkiem Pamphilich”, czy też na kolumnadzie na placu św. Piotra, kolejnym dziele Berniniego, gdzie dostrzegamy herb Aleksandra VII (1655–1667) z charakterystycznymi „pagórkami Chigi”⁴¹. Natomiast herb aktualnego papieża spotykamy w Rzymie nad portalami bazylik większych, na gmachach instytucji watykańskich, a także na kościołach tytularnych kardynałów, gdzie jest on umieszczony nad portalami, po prawej stronie heraldycznej herbu kardynała, czyli po lewej stronie wchodzącego do kościoła⁴².

³⁸ G. Vasari, *Żywoty najslawniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów*. Przeł. K. Estreicher. T. 2. Warszawa-Kraków 1985, s. 214.

³⁹ Tamże, t. 7. Warszawa-Kraków 1988, s. 164.

⁴⁰ N. Suffi, *Bazylika i plac św. Piotra. Przewodnik*. Przeł. L. Micek Bartalini. Città del Vaticano 1999, s. 43; W. Węglarz, *Bazylika Świętego Piotra. Przewodnik szczegółowy*. Kraków 1994, s. 156.

⁴¹ N. Suffi, *Bazylika i plac św. Piotra...*, s. 12.

⁴² P. Palazzini, *Stemmata*. W: *Dictionarium morale et canonicum*. Pod red. P. Palazzini. T. 4. Romae 1968, s. 370; J. Meurgey de Tupig-

Opis herbu Benedykta XVI

Herb papieża Benedykta XVI opracował dyplomata i arcybiskup, a następnie archiprezbiter rzymskiej Bazyliki św. Pawła za Murami i kardynał wspomniany wyżej Andrea Cordero Lanza di Montezemolo⁴³. Herb papieski, jak każdy herb, składa się z tarczy i zewnętrznych ozdób.

ny, *Heraldry*. W: *New Catholic encyclopedia*. T. 7. Pod red. W. J. M[a]cDonald. Palatine, Ill. 1981, s. 1048; *Herb Benedykta XVI*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 27; F. Mastrofini, *Araldica, otto secoli di creatività e rigore*. „Avvenire” R. 38: 2005, nr 104 z 29 IV, s. 4; D. Marchioro, *Lo stemma di papa Ratzinger*, http://www.novena.it/il_punto/stemma.htm [cytowany 6 V 2006, 17:22 MET].

⁴³ Andrea Cordero Lanza di Montezemolo urodził się 27 VIII 1925 w Turynie w rodzinie arystokratycznej. Święcenia kapłańskie otrzymał 13 III 1954. W 1976 roku został sekretarzem Papieskiej Rady *Iustitia et Pax*, a 5 IV 1977 mianowany został przez papieża Pawła VI tytularnym arcybiskupem Pandosia a jednocześnie pronuncjuszem apostolskim w Papui-Nowej Gwinei i delegatem apostolskim dla Wypś Salomona. Święcenia biskupie przyjął w dniu 4 VI 1977 z rąk kardynała Sekretarza Stanu Stolicy Apostolskiej Jean-Marie Villota (1969–1979). Współkonsekratorami byli arcybiskupi: Bernardin Gantin i Duraisamy Simon Lourdasamy. Podjął wtedy funkcję pronuncjusza w Papui Nowej Gwinei i Delegata Apostolskiego na Wyspach Samoa. Od 1980 roku przez kolejne lata pracy w dyplomacji watykańskiej był nuncjuszem w Hondurasie, Nikaragui, Urugwaju, Jerozolimie i Palestynie, na Cyprze, w Izraelu, Włoszech i San Marino. 13 IV 1991 zamieniono jego tytularną stolicę Pandosia na Tuscania. 1 VI 2005 został on archiprezbiterem rzymskiej Bazyliki św. Pawła za Murami. Papież Benedykt XVI 24 III 2006 wyniósł go do godności kardynała-diakona i przeznaczył mu jako kościół tytularny rzymską świątynię S. Maria in Portico położoną na Piazza di Campitelli, którą objął 17 VII

Herb arcybiskupa i kardynała

Benedykt XVI, podobnie jak wielu innych papieży XX wieku, zachował w niezmienionej formie wszystkie godła swojego biskupiego herbu, którego używał od 1977 roku, kiedy został arcybiskupem Monachium i Fryzycji. Herb ten opracował wspomniany już Claus Dietrich Bleisteiner, ekonomista, a jednocześnie heraldyk. Arcybiskup zaakceptował dopiero trzeci projekt herbu dostarczony przez Bleisteinera (por. IV strona okładki)⁴⁴. Tarcza herbu arcybiskupa Josepha Ratzingera była czterodzielna w krzyż, w polu pierwszym i czwartym złotym ukoronowana głowa murzyna z profilu z kołnierzem i złotym kolczykiem w uchu, w polu drugim błękitnym złoty kroczący niedźwiedź ze srebrnym pakunkiem przymocowanym czarnymi paskami, w polu trzecim dwudzielnym w pas linią falowaną, błękitnym i srebrnym muszla srebrno-błękitna⁴⁵.

W roku 1982, kiedy kard. Ratzinger został prefektem Kongregacji Nauki Wiary, zmodyfikował swój herb. Wykorzystał w nim godła znane już z herbu arcybiskupiego, ale

2006 – *Nowi kardynałowie*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 5, s. 38.

⁴⁴ V. Eckl, *Bär, Mohr und Muschel. Ein Mann aus Gaunting entwarf Vorläufer des Papst-Wappens*. „Die Tagespost” R. 58: 2005, nr 50 z 28 IV, s. 8; B. Reitter-Welter, *Aus Namen werden Bilder. Claus D. Bleisteiner entwirft Wappen für Bischöfe. Zu seinen Kunden gehören aber auch immer mehr Normalbürger*. „Welt am Sonntag” 2005, z 19 VI, <http://www.wams.de/data/2005/06/19/733742.html> [cytowany 2 XII 2006, 23:39 MET].

⁴⁵ M. F. McCarthy, *Heraldica Collegii Cardinalium. A roll of arms of the College of Cardinals*. [Vol. 2]: 1800–2000. Darlinghurst, NSW 2000, s. 471; błędem jest więc twierdzenie, iż „tarcza w papieskim herbie pochodzi z czasów kardynalskich Josepha Ratzingera” jak to podaje Katolicka Agencja Informacyjna w artykule (ts //mr), *W herbie nowego papieża nie ma tiary*, <http://ekai.pl/kultura/?MID=9523> [cytowany 19 I 2007, 19:08 MET].

zostały one inaczej rozmieszczone na pięciopolowej tarczy. Barwy godeł herbu nawiązujące do herbu rodzinnej Bawarii pozostały bez zmian. Na pięciopolowej tarczy skwadrowano niedźwiedzia w polu pierwszym i czwartym z muszlą w polu drugim i trzecim, a w polu sercowym umieszczono głowę murzyna⁴⁶.

Zarówno w heraldyce świeckiej, jak i kościelnej (zwłaszcza na stopniach niższych od papieża) umieszcza się na wstędze poniżej tarczy dewizę, choć nie jest ona niezbędna dla integralności herbu. Zawiera ona w jednym albo w kilku łacińskich słowach sentencji życiowy program właściciela herbu. Z reguły maksyma ta pochodzi z Pisma Świętego. W herbie arcybiskupim i kardynalskim Josepha Ratzingera dewizą były słowa pochodzące z Trzeciego Listu św. Jana: „cooperatores veritatis” – „współpracownicy prawdy” (por. 3 J 8). Można przypuszczać, iż były arcybiskup Monachium i Fryzycji w wyborze dewizy swego herbu zainspirował się cytatem z dekretu o posłudze i życiu kapłanów Soboru Watykańskiego II *Presbyterorum ordinis*, gdzie wezwano kapłanów do wzajemnego wspomagania się w dziele realizacji zadania stawania się „współpracownikami prawdy”⁴⁷, która „nie jest nigdy wyłącznie teoretyczna”⁴⁸. Kard. Ratzinger zinterpretował swoją dewizę następująco: „prawda zniknęła z dzisiejszego świata, ponieważ wydała się być za wielka dla ludzi, a tymczasem wszystko upada, gdy

⁴⁶ R. Harmignies, *Les armoiries du pape Benoît XVI...*, s. 126; P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*. T. 1..., s. 119.

⁴⁷ Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, *Decretum de presbyterorum ministerio et vita „Presbyterorum ordinis”*, nr 8: „ut omnes presbyteri, sive dioecesani sive religiosi, sese invicem adiuvent, ut semper sint cooperatores veritatis” – „Acta Apostolice Sedis” R. 58: 1966, s. 1004.

⁴⁸ Benedykt XVI, *Papież nie narzuca wiary, lecz zachęca do szukania prawdy*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 29: 2008, nr 3, s. 14.

nie ma prawdy⁴⁹. Być współpracownikiem prawdy oznacza przede wszystkim sprzeciw wobec szukania poklasku czy też starania się o to, by mówić to, co ludzie chcą usłyszeć lub co nakazuje dyktatura obiegowych opinii; uważa to papież wręcz za swego rodzaju „prostytucję słowa i duszy”. Być współpracownikiem prawdy to „nieuleganie tym [wspomnianym] standardom, nieszukanie poklasku, ale zabieganie o to, aby dochować posłuszeństwa prawdzie”⁵⁰. Współczesny Kościół potrzebuje zatem ludzi – kapłanów i wiernych – żyjących pasją prawdy, o której będą świadczycy pomimo obojętności świata, czy wprost jego wrogości połączonej z różnymi atakami. Dramatem bowiem naszej cywilizacji jest to, że już nie liczy się prawda, a tylko to, co człowiek myśli o prawdzie, która zresztą dla niektórych nie istnieje w sposób obiektywny. Bynajmniej nie są to tylko abstrakcyjne rozważania filozoficzne, gdyż współczesne społeczeństwa zbudowane na relatywizmie ulegają szybkiemu rozkładowi, a ten intelektualny nurt jest nazwany „matką wszystkich herezji”, dlatego Kościół musi dbać o przypomnienie współczesnym, że jest to największy problem naszych czasów⁵¹. Dewiza z herbu kardynała stanowiła więc „istotny komentarz do jego wystąpień przeciwko wszechogarniającemu relatywizmowi współczesnej kultury i filozofii. Prawdę musimy przyjąć, sami jej nie stanowimy, odczytujemy ją z rzeczywistości. Sztukę odczytywania powinniśmy stale doskonalić, ale w całym tym procesie musimy postępować za Prawdą, a nie dowolnie ją sobie projektować. Wymyślona

⁴⁹ J. Ratzinger, *Moje życie. Wspomnienia z lat 1927–1977*. [Oprac. W. Wiśniowski SSP]. [Częstochowa 1998], s. 139.

⁵⁰ Benedykt XVI, *Posłuszni prawdzie, stajecie się współpracownikami prawdy*. 6 X [2006] – *Msza św. na zakończenie sesji plenarnej Międzynarodowej Komisji Teologicznej*. „L’Osservatore Romano” wyd. polskie R. 28: 2007, nr 1, s. 30–31.

⁵¹ J. L. Allen, *Benedykt XVI. Początki pontyfikatu*. Przeł. R. Bartołod. Poznań 2006, s. 168–179.

przez nas samych, nawet po najszerszym przegłosowaniu – rzeczywistą Prawdą się przez to nie stanie”⁵². Kardynałowi chodziło również o zwrócenie uwagi na wspólne zaangażowanie wszystkich duchownych i wiernych w służbie ewangelii oraz autentycznie katolicki i misyjny wymiar wiary⁵³. W herbie papieskim Benedykta XVI zgodnie z wielowiekową tradycją heraldyki papieskiej dewiza z herbu biskupiego została opuszczona. Nie oznacza to oczywiście braku programu pontyfikatu, ale wskazuje na otwarcie się papieża na wszystkie ideały, które wywodzą się z wiary, nadziei i miłości⁵⁴.

Herb papieski

Papieska tarcza herbowa posiada nowy podział, odmienny układ godeł i inne kolory⁵⁵. Świadomie wybrany i przyjęty przez nowego biskupa Rzymu herb papieski z punktu widzenia rysunku heraldycznego (poza jednym szczegółem budzącym zastrzeżenia) jest piękny i harmonijny. Kształt tarczy herbu jest prosty, gdyż swój wzór czerpie z heraldyki średniowiecznej i nazywany jest w heraldyce polskiej typem hiszpańskim. Figura heraldyczna znajdująca się na papieskiej tarczy herbowej w heraldyce włoskiej nosi nazwę *a calice* i jest jedną z najczęściej spotykanych w heraldyce kościelnej. Autor herbu arcybiskup Andrea Cordero Lanza di Montezemolo bardziej jednak odwołuje się do figury znanej w heraldyce włoskiej pod nazwą *cappato* (w płaszcz z pe-

⁵² B. Cywiński, *Służyć prawdzie. Po konklawe. Nowego papieża witają głosy różne. Więcej w nich chyba oczekiwania niż wybuchów radości*. „Rzeczpospolita” R. [24]: 2005, nr 95 z 23/24 IV, s. 8.

⁵³ Z. Zimowski, *W trosce o zachowanie wiary*. „L’Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 21.

⁵⁴ A. Cordero Lanza di Montezemolo, *Lo stemma di papa Benedetto XVI...*, s. 6.

⁵⁵ *Pontificium insignie Benedicti PP. XVI...*, s. 753.

leryną). Wywodzona jest ona z kształtu zakonnego habitu: peleryny z kapturem benedyktynów lub augustianów czy innych wspólnot zakonnych, jak na przykład karmelitów bądź dominikanów, które do swych herbów zaadaptowały tę figurę heraldyczną na oznaczenie wiary jako życiowej siły czyli pobożności⁵⁶. Etymologia tego ostatniego słowa wskazuje na właściwą postawę duchową chrześcijanina wobec Boga, który powinien kształtować swoje życie z wiary po Bożemu, czyli zgodnie z nakazami i przykazaniami Bożymi. Pobożność jest więc fundamentalnym przejawem postawy człowieka wobec Boga⁵⁷. Gdyż tylko na wzór św. Benedykta z Nursji, który „patrzac na Boga pojął rzeczywistość człowieka i jego posłannictwo”⁵⁸. Dlatego dla papieża Benedykta XVI polecenia św. Benedykta, patrona Europy, którego imię przybrał, są zarówno szkołą służby Pańskiej, jak i „wskazówkami, które także nam pokazują drogę wiodącą ku górze, ponad kryzysami i rumowiskami”⁵⁹ dzisiejszego świata, „który dopiero co przeżył stulecie głęboko naznaczone ranami dwóch wojen światowych i upadek wielkich ideologii, które okazały się tragicznymi utopiami”⁶⁰.

Wspomnianą figurę znajdującą się na tarczy papieża Benedykta XVI można nazwać również klinem wklęsłym na opak. Figura ta oparta jest wierzchołkiem o głowicę tarczy. Kształtem nawiązuje do wizerunku narzuconego na

⁵⁶ A. Cordero Lanza di Montezemolo, *Lo stemma di papa Benedetto XVI...*, s. 6; G. C. Bascapè, M. Piazza del, L. Borgia, *Insegne e simboli. Araldica pubblica e privata medievale e moderna*. Roma 1983, s. 565.

⁵⁷ *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Pod red. H. Zgólkowej. T. 29. Poznań 2000, s. 187–188; M. Chmielewski, *Duc in altum!* T. [1]. Częstochowa 2005, s. 355–356.

⁵⁸ Benedykt XVI, *Św. Benedykt*. „L'Osservatore Romano” R. 29: 2008, nr 6, s. 53.

⁵⁹ J. Ratzinger, *Europa Benedykta w kryzysie kultur*. Przeł. [W. Dzieża]. Częstochowa 2005, s. 71.

⁶⁰ Benedykt XVI, *Św. Benedykt...*, s. 53.

ramię płaszcza zakonów rycerskich. Dlatego symbolizuje ona walkę z wrogami wiary⁶¹. Zresztą symbolika samej tarczy odwołuje się do obrony wiary, chrześcijanin ma przywdziać na siebie zbroję Bożą i być nosicielem tarczy wiary (*scutum fidei* – por. Ef 6, 16), ale też sama wiara jest jego tarczą⁶². Zmaganie się z przeciwnikami chrześcijaństwa, czyli pozytywna obrona przez apologetykę, uzasadnianie rozumowe wiary chrześcijańskiej w myśl zasady *fides quaerens intellectum* była i jest cechą teologicznej twórczości zarówno kard. Josepha Ratzingera, jak i papieża Benedykta XVI. Skoro tak, to element wskazujący na papieża jako *defensor fidei* nie znalazł się przypadkowo w herbie papieskim. Ukazuje on troskę papieża o umocnienie chrześcijan w wierze. Tak rozumie on swoje zadanie jako biskupa czyli pasterza – „pasterz to człowiek, który troszczy się o wspólnotę [Kościola]; który dba o jej jedność i czuwa nad tym, by szła drogą wiodącą do Boga, wskazaną, jak uczy wiara chrześcijańska, przez Jezusa – i nie tylko wskazaną: On sam jest dla nas drogą”⁶³. Papież zawsze przekonująco ukazywał światu (i czyni to nadal), że tajemnice Chrystusa nie są mitem czy fantazją. Tarcza jak i figura heraldyczna znajdująca się na niej przypomina katolikom konieczność obrony wiary; tam bowiem, gdzie następuje kompromis Ewangelii ze światem, zanika chrześcijaństwo.

Pytaniem otwartym jest, czy poprzez wspomnianą figurę tarczy herbowej nie chciano także zaznaczyć powiązania papieża z Monachium, stolicą dawnej diecezji arcybiskupa Ratzingera, w którego herbie występuje mnich?

Tarcza herbu papieża Benedykta XVI może więc być opisana – według ścisłych reguł heraldycznych – w następujący sposób: na trójpolowej tarczy herbu papieża Benedykta XVI

⁶¹ P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny...*, s. 54.

⁶² J. Gage, *Kolor i kultura...*, s. 83; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*. Przeł. K. Romaniuk. Poznań 1989, s. 243–244.

⁶³ Benedykt XVI, *Papież nie narzuca wiary...*, s. 13.

występuje w polu środkowym klin wklęsły czerwony, w nim złota muszla, w polu prawym złotym ukoronowana głowa murzyna z profilu w kolorze brązowym z czerwonymi uszami i takimż kołnierzem oraz złotym kolczykiem w uchu. Z kolei w lewym złotym polu jest kroczący w skos brązowy niedźwiedź z czerwonym pakunkiem na plecach przymocowanym czarnymi krzyżującymi się pasami. Nad tarczą znajduje się srebrna mitra biskupia w trzy złote pasy połączone biegnącą środkiem formą *titulusa* (ozdobny pionowy pas poprzez środek mitry) niedoprowadzonego jednak do jej czubka. Z mitry zwisają dwa czerwone *fanoni* zakończone złotymi krzyżykami i frędzlami. Pod tarczą umieszczony jest biały paliusz z trzema czerwonymi krzyżykami greckimi i czarnym zakończeniem. Za tarczą znajdują się skrzyżowane w krzyż św. Andrzeja dwa klucze: złoty i srebrny, których pióra odwrócone są w prawo i na lewo, uchwyty kluczy połączone są czerwonym sznurem zakończonym na obu końcach chwostami⁶⁴.

Godła tarczy herbowej papieża

Podstawowym elementem każdego herbu jest tarcza, na której jak na tle umieszczane są heraldyczne godła. Jak wspomniano, tarcza papieskiego herbu to wywodząca się z tarczy gotyckiej tzw. tarcza hiszpańska, która charakteryzuje się zaokrągloną podstawą. Na takiej bogatej w znaczenia tarczy herbu papieża znajdują się będące istotą rozpoznawczej funkcji herbu godła: muszla i dwa symbole historyczno-religijne pochodzenia bawarskiego, które papież pozostawił

⁶⁴ A. Cordero Lanza di Montezemolo, *Lo stemma di papa Benedetto XVI...*, s. 6; *Pope Benedict XVI*. „The Heraldry Gazette” n. s. R. [24]: 2006, nr 2, s. 8.

ze swego dawnego kardynalskiego herbu – głowa murzyna i niedźwiedź⁶⁵.

MUSZLA

W najważniejszym środkowym polu, w zaszczytnej heraldycznej figurze tarczy herbowej widnieje w czerwonym polu wielka złota muszla. Również na ornacie, którego używał papież w czasie mszy świętej z okazji inauguracji pontyfikatu, umieszczony był rysunek dużej muszli. Muszla ta posiada wieloraką symbolikę. Po pierwsze, jak napisał w swej autobiografii kardynał Ratzinger, muszla „jest znakiem naszego pielgrzymowania, naszego ciągłego bycia w drodze: «Nie mamy tutaj żadnego stałego miasta»”⁶⁶. Służy także do wskazywania innym właściwych życiowych dróg wiodących do celu ziemskiej pielgrzymki – niebieskiego Jeruzalem. Pielgrzymowanie jest bowiem głęboko wpisane w ludzką naturę. Człowiek przecież jako *homo viator* ciągle jest w drodze, stale spragniony *sacrum*, szuka go. Największy z Ojców Kościoła św. Augustyn (354–430) – „wielki mistrz” i „przyjaciel” ks. Josepha Ratzingera nie tylko w jego naukowej drodze⁶⁷ – odkrywając prawdę o naszej ludzkiej kondycji przechodnia, wyraził to słowami: „Stworzyłeś nas dla siebie i niespokojne jest serce nasze, dopóki nie spocznie w Tobie” („fecisti nos ad te, et inquietum est cor nostrum, donec requiescat in te”)⁶⁸.

⁶⁵ C. D. Bleisteiner, *Kirchliche Heraldik in Bayern. Die Wappen der Erzbischöfe und Bischöfe seit 1817*. Neustadt an der Aisch 1986, passim; V. Eckl, *Bär, Mohr und Muschel...*, s. 8; Z. G. Alexy, *Erb pápeža Benedikta XVI...*, s. 35–36; *Benedykt XVI. Papież nadziei*. Pod red. T. Sotowskiej. Warszawa 2005, s. 98–99.

⁶⁶ J. Ratzinger, *Moje życie...*, s. 139.

⁶⁷ Tamże; B. Giemza, *Wędrowni przez rok kościelny z Benedyktem XVI*. Kraków 2007, s. 211–221.

⁶⁸ R. Tkacz, *Jak pielgrzymować do miejsc świętych? Z Romanem Tkaczem SAC, dyrektorem Biura Duszpasterstwa Pielgrzymkowego Księży Pallotynów w Warszawie, rozmawia Tadeusz Pulcyn*. „Pastores”

Muszla z tego powodu jest od wieków symbolem pielgrzymów udających się do Ziemi Świętej lub do sanktuarium św. Michała Archanioła w Mont-Saint-Michel, a przede wszystkim do grobu św. Jakuba Większego (*vel* Starszego) czczonego w głównym miejscu pielgrzymkowym średniowiecza Santiago de Compostela położonym w hiszpańskiej Galicji⁶⁹. Pomimo niepewności wynikającej z najazdów muzułmanów (w 997 roku miasto Compostela zostało przez nich spalone, a bazylika zniszczona) znaczenie pielgrzymek do grobu św. Jakuba wzrastało od X wieku. W wieku XI, kiedy niebezpieczeństwo saraceńskie zmniejszyło się, pielgrzymki do tegoż miejsca świętego przeżywały swój znaczący wzrost w ówczesnej *christianitas*. Ich międzynarodowy charakter był wtedy bezsprzecznie widoczny. Swoje apogeum pielgrzymki te przeżywały prawdopodobnie w XII i XIII wieku. Santiago stało się, jak to określili arabscy historyografowie, „Mekką chrześcijan”⁷⁰.

Muszla była znakiem rozpoznawczym pielgrzymów zdających do sanktuarium niesionym na sakwie lub w innym widocznym miejscu. Pierwotnie była ona przede wszystkim dowodem odbytej pielgrzymki. Owe muszle przegrzebka (*Pecten maximus* lub *Pecten iacobaeus*) pielgrzymi zbierali na „końcu świata”, czyli na odległym o 60 km od sanktuarium św. Jakuba wybrzeżu morskim na przylądku Finisterre. Muszlą oznaczano także pielgrzymie drogi wiodące do grobu św. Jakuba. W końcu zaś stała się ona symbolem

R. [6]: 2003, nr 3, s. 98; św. Augustyn, *Wyznania*. Przeł. J. Czuj. Warszawa 1955², s. 1.

⁶⁹ J. Royt, *Slovník biblické ikonografie*. Praha 2006, s. 87–89; J. Chélini, H. Branthomme, *Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich*. Przeł. E. Sieradzińska, M. Stafiej-Wróblewska. Warszawa 1996, s. 148.

⁷⁰ P. A. Sigal, *Pèlerinages. Moyen Âge occidental*. W: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*. Pod red. A. Rayez, A. Derville, A. Solignac. T. 12, cz. 1: *Pacaud – Pbotius*. Paris 1984, kol. 927.

wszystkich pielgrzymów i pielgrzymowania⁷¹. Pielgrzymka łącząc się ze zmęczeniem i znużeniem, zwracała uwagę na to, że religia to nie tylko problem duszy, ale sprawa całego człowieka: duszy i ciała; że łączy się ona z trudem drogi okupionym znacznym wysiłkiem. Otwiera ona pątnika na Boga i na drugiego spotkanego człowieka, gdyż urzeczywistnia się nie w przepychu i wystawności, ale w ubóstwie i w oderwaniu od spraw ziemskich, doprowadzając do dojrzałości w wierze⁷².

Muszla jest więc także znakiem św. Jakuba będącego „wymownym przykładem ofiarnego przyłgnięcia do Chrystusa”. Ojciec Święty Benedykt XVI pragnie zatem wskazać poprzez ten symbol św. Jakuba – „apostola wędrującego, oddanego głoszeniu Dobrej Nowiny”⁷³, iż chce on iść na swój sposób jako pielgrzym po śladach swego wielkiego poprzednika Jana Pawła II (1978–2005) zwanego „papieżem-pielgrzymem”, który z pielgrzymek uczynił jeden z podstawowych wymiarów swojej apostołskiej działalności⁷⁴.

Z tego względu, iż przypisywano wstawiennictwu św. Jakuba zwycięstwo wojsk księcia Asturii Ramiro I (842–850) w bitwie pod Clavijo w 844 roku, w średniowieczu czczono

⁷¹ M. Buben, *Encyklopedie heraldiky...*, s. 267; S. K. Kuczyński, *Znaki pielgrzymie*. W: *Colloquia Mediaevalia Varsoviensia*. T. 2: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*. Pod red. H. Maniukowskiej, H. Zaremskiej. Warszawa 1995, s. 321.

⁷² M. Starowieyski, *Przedmowa*. W: *Ojcowie żywi*. T. 13: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV–VIII w.)*. Wyd. P. Iwaszkiewicz. Kraków 1996, s. 17.

⁷³ Benedykt XVI, *Jakub Starszy*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 11, s. 58.

⁷⁴ F. Jankowiak, *Pellegrinaggio (Epoca moderna e contemporanea)*. W: *Dizionario storico del papato*. Pod red. Ph. Levillain. Przeł. F. S. Sardi. [T. 2]. Milano 1996, s. 1125; *Pontificium insigne Benedicti PP. XVI...*, s. 753; G. Grieco, „Aprite le porte a Cristo”. *I viaggi apostolici di Giovanni Paolo II*. „Asprenas” Vol. 53: 2006, nr 1/2, s. 35–58; G. Miccoli, *Tra vecchio e nuovo pontificato. Una sostanziale continuità?* „Passato e presente” R. 24: 2006, nr 67, s. 5–26.

tegoż Apostoła nie tylko w Hiszpanii jako „rycerza rekonkwisty”, „pogromcę Maurów” („Matamoros”) i obrońcę przed Saracenami, nie powinno też dziwić, iż rekonkwista wyszła z Santiago na Hiszpanię, tamując triumfalny pochód kalifów i broniąc chrześcijaństwo przed islamem od zachodu. Krucjaty nawiązywały więc do teologii pielgrzymek, a krzyżowcy stać się mieli pątnikami zdążającymi nie tylko do Jeruzolimy ziemskiej czy też do Compostelli, ale przede wszystkim niebieskiego Jeruzalem, dlatego muszla oznaczała także uczestnika krucjaty i rekonkwisty⁷⁵. Przywołać należy w tym miejscu słowa Jana Pawła II wygłoszone w sanktuarium Santiago de Compostela 9 listopada 1982, w którym papież wzywał mieszkańców Starego Kontynentu niemających akceptacji dla własnej kultury i historii: „ja, biskup Rzymu i pasterz Kościoła powszechnego, z Santiago kieruję do ciebie, stara Europo, wołanie pełne miłości: Odnajdź siebie samą! Bądź sobą! Odkryj swoje początki. Tchnij życie w swoje korzenie. Tchnij życie w twe autentyczne wartości, które sprawiły, że twoje dzieje były pełne chwały, a twoja obecność na innych kontynentach dobroczynna. Odbuduj swoją jedność duchową”⁷⁶.

⁷⁵ E. R. Labande, *Pellegrini o crociati? Mentalità e comportamenti a Gerusalemme nel secolo XII*. „Aevum” R. 54: 1980, s. 225–229; D. A. Trotter, *Medieval French literature and the crusades (1100–1300)*. W: *Histoire des idées et critique littéraire*. T. 2.56. Genève 1988, s. 31–70; J. Riley-Smith, *Mentalność krzyżowców na Wschodzie 1095–1300*. W: *Historia krucjat*. Pod red. J. Riley-Smith. [Przeł. K. Pachniak]. Warszawa 2000, s. 80–81, 89–93, 95–98; F. Cardini, *Europa a islam. Historia nieporozumienia*. Przeł. B. Bielańska. Kraków 2006, s. 45–46; J. Chélini, H. Branthomme, *Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich...*, s. 124; D. Zagórski, *Jakub Większy – apostoł (historia, legenda, kult świętego)*. „Studia Sandomierskie” T. 14: 2007, z. 2/4, s. 360–361.

⁷⁶ Iohannes Paulus PP. II, *La vocazione umana e cristiana delle nazioni del continente Europeo. Atto europeistico a Santiago de Compostela*. W: tenże, *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*. T. 5, cz. 3: 1982 (*luglio-dicembre*). Wyd. G. Grieco. Città del Vaticano 1982, s. 1260.

Z tym ostatnim znaczeniem obrony współbrzmi barwa czerwona figury heraldycznej tarczy herbowej papieża Benedykta XVI. Według pochodzącego z około 1394 roku *Tractatus de armis* autorstwa pierwszego angielskiego heraldyka Johna z Guildford (hrabstwo Surrey) kolor czerwony symbolizuje męstwo i odwagę, a wywoływać ma u przeciwników przerażenie⁷⁷. W tradycji Kościoła odwołuje się ona do koloru liturgicznego w dzień Zielonych Świąt, kiedy wspomina on zstąpienie Ducha Świętego na apostołów w ognistych językach. Ogień ten symbolizuje gorliwość, która mają się odznaczać apostołowie i ich następcy w wypełnianiu swego powołania⁷⁸.

Barwa ta, choć jest pewnym elementem *imitatio imperii*, czerpie inspirację z purpurowej szaty najwyższego kapłana Starego Testamentu (Wj 28, 1–43). Był on prototypem Jedyne go i Najwyższego Kapłana Nowego Testamentu Jezusa Chrystusa. „Z Jego przebitego boku wypłynęła krew i woda”⁷⁹, i tam wziął początek Kościół, którego pierwszym papieżem stał się św. Piotr⁸⁰.

Inną interpretację znaku muszli przedstawił kardynał Ratzinger, skierowując naszą uwagę na teologiczne znaczenie muszli, które wskazuje jej złoty kolor symbolizujący Kościół i jego liturgię. Ów symbol muszli wiąże się z osobą św. Augustyna, na co wymownie wskazywało jedno z pól herbu arcybiskupa Monachium, które było dwudzielne

⁷⁷ *Magistri Johannis de Bado Aureo Tractatus de armis (II)*. W: *Medieval Heraldry. Some fourteenth century heraldic works*. Wyd. E. J. Jones. Cardiff 1943, s. 156–157.

⁷⁸ Św. Grzegorz Wielki, *Moralia. Komentarz do Księgi Hioba*. T. 1: *List, przedmowa, księgi I–IV*. Przeł. T. Fabiszak, A. Strzelecka, R. Wójcik. W: *Źródła monastyczne*. T. 39. Kraków 2006, s. 101; M. Pastoureaux, *Ordo colorum...*, s. 60.

⁷⁹ *Prefacja o Najświętszym Sercu Pana Jezusa*. W: *Mszal rzymski dla diecezji polskich*. Poznań 1986, s. 65*.

⁸⁰ A. Paravicini Bagliani, *Il corpo del papa*. W: *Biblioteca di cultura storica*. T. 204. Torino 1994, s. 119–120.

w pas linią falowaną, błękitne i srebrne, a na nim znajdowała się muszla srebrno-błękitna. Bowiem według średnio-wiecznej legendy rozmyślający nad tajemnicą Trójcy Świętej biskup Hippony miał zobaczyć na brzegu morza dziecko przelewające muszlą wodę z morza do wykopanego przez siebie w piasku na plaży dołka. Zdziwiony biskup postawił mu wówczas pytanie: „Czy to jest możliwe, abyś wodę z morza przelał do tego niewielkiego dołka”. Dziecko wtedy mu odpowiedziało: „Prędzej ja przeleję wodę do tego dołka, niż tobie uda się wyjaśnić coś z tajemnicy Trójcy Świętej”. Św. Augustyn zinterpretował tę scenę jako obraz daremnego trudu, jakim jest próba zrozumienia nieskończonej rzeczywistości Boga przez ograniczony ludzki rozum. Muszla stała się poprzez to symbolem zgłębiania przez człowieka tajemnicy Boga. Dla Ratzingera – intelektualisty i teologa – podobnie jak dla św. Augustyna, wiara nie jest negacją rozumu lecz poszukiwaniem zrozumienia (*fides quaerens intellectum*) i nowym początkiem myślenia. Rozum jednakowoż musi znać swoje ograniczenia i podrzędność wobec wiary, która jest jego rozszerzeniem. Relacja ta ma dla Josepha Ratzingera dalekosiężne, wcale nieteoretyczne konsekwencje, gdyż „bez pokoju między rozumem i wiarą nie może być ogólno-światowego pokoju, ponieważ bez pokoju między rozumem i religią wysychają źródła moralności i prawa”⁸¹ – co z całą ostrością unaocznily wszystkim reakcje, nie tylko świata muzułmańskiego, na jego ratyżboński wykład.

Nauczanie tego wspomnianego doktora Kościoła było nie tylko tematem pracy doktorskiej młodego ks. Ratzingera (*Lud i dom Boży w nauce św. Augustyna o Kościele*) napisanej pod kierunkiem ks. prof. Gottlieba Söhngena (1892–1971), a obronionej w roku 1953 na Uniwersytecie w Monachium. Posiada także znaczące miejsce w jego te-

⁸¹ J. Ratzinger, *Europa. Jej podwaliny dzisiaj i jutro*. Przeł. S. Czerwik. Kielce 2005, s. 91.

ologii, ks. dr Joseph Ratzinger dokonał bowiem głębokiej a zarazem błyskotliwej syntezy augustynizmu z neoplatonizmem, tradycją i Ewangelią. Myśl św. Augustyna odgrywa podobnie znaczącą rolę w dokonywanej przez kard. Ratzingera krytyce posoborowej realizacji reformy Kościoła, która to reforma urzeczywistniana w imię „ducha soboru”, spowodowała iż „autokrytyka [Kościoła] przerodziła się w [jego] autodestrukcję”, a nawet wręcz otwartą walkę z chrześcijaństwem⁸².

Muszla „papiaska” związana jest z herbem opactwa benedyktynów iroszkockich w Schotten (Schottenklöster) koło Ratzbony powstałego około 1090 roku, a noszącego wezwanie św. Jakuba⁸³. Budynek tego dawnego dwunastowiecznego klasztoru, na którego słynnym na całym świecie portalu znajduje się wspomniany herb z muszlą, od 1872 roku stał się siedzibą seminarium diecezjalnego, z którym ks. Joseph Ratzinger był duchowo związany, wykładał tam bowiem w latach 1969–1977 teologię dogmatyczną i historię dogmatów.

⁸² Tenże, *Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche*. W: *Münchener theologische Studien*, 2. *Systematische Abteilung*. T. 7. München 1954; Paulus P.P. VI, *Un precipuo dovere oggi: fedeltà nell'amore alla Chiesa*. W: *Insegnamenti di Paolo VI*. T. 7: 1969. Città del Vaticano 1970, s. 1071; A. Nichols, *Myśl Benedykta XVI. Wprowadzenie do myśli teologicznej Josepha Ratzingera*. Przeł. D. Chabrajska. Kraków 2006, s. 49–78; E. J. Nowacka, *Spoleczno-polityczna myśl Benedykta XVI. Geneza i znaczenie dla współczesnych państw demokratycznych*. W: *Acta Universitatis Wratislaviensis*. Nr 2881. Wrocław 2006, s. 35–40, 136; też, *Osoba i państwo w poglądach Benedykta XVI*. W: *Acta Universitatis Wratislaviensis*. Nr 3004. Wrocław 2007, s. 169; J. L. Allen, *Papież Benedykt XVI. Biografia Josepha Ratzingera*. Przeł. R. Bartold. Poznań 2005, s. 58; B. Meuser, *Benedykt XVI. Nasz papież. Portret*. Przeł. N. Stelmaszczyk. Poznań 2005, s. 16; A. Stempin, *Papież-profesor w rodzinnej Bawarii*. „Znak” R. 58: 2006, nr 11, s. 12.

⁸³ H. Flachenecker, *Schottenklöster*. W: *Lexikon des Mittelalters*. [Pod red. von R.-H. Bautier]. Bd. 7: *Planudes bis Stadt (Ruś)*. München 2002, kol. 1543–1544; J. Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Warszawa 1987, s. 203, 205–206.

Pominąć też nie można innej interpretacji muszli, mianowicie eucharystycznej. Otóż w południowych Niemczech i Austrii obok tabernakulum umieszczane są często muszle z napisem „potrzebujesz pokarmu duszy zanim w pielgrzymkę ruszysz”. Wskazuje to na konieczność duchowego pokarmu w naszej życiowej pielgrzymce⁸⁴. Jest to dziedzictwo duchowości mnichów iroszkodzkich zabierających w pielgrzymkę naczynia z Najświętszym Sakramentem (*chrisma-le*), którego kształt był zbliżony do torby pielgrzymiej⁸⁵. Ów eucharystyczny wymiar muszli podkreśla ponadto kształt tarczy herbu, która – jak to wspomniano – wywodzona jest także z kształtu kielicha. Czerwień zaszczytnej figury wskazuje na Najwyższego Kapłana i łączy się z pojęciem odpowiednich sił życiowych⁸⁶.

Muszla jest wreszcie symbolem sakramentu chrztu świętego włączającego człowieka do Kościoła – pielgrzymującej wspólnoty wiary ludu Bożego i „udzielającego człowiekowi sensu, który uzasadnia życie”⁸⁷. Jedna ze starych legend wyjaśnia to następująco: gdy transportowano statkiem relikwie św. Jakuba do Hiszpanii, koń narzeczonego zdążającego na swój ślub, a przejeżdżającego w pewnej odległości od przybijającego do brzegu okrętu przestraszył się i wpadł w morze, po cudownym wynurzeniu się z wody jeździec był cały pokryty muszlami. Wówczas jeden z znajdujących się tam chrześcijan napełnił jedną z tych muszli wodą zaczerpniętą z morza i ochrzcił go, a on odtąd nosił muszlę jako znak

⁸⁴ W. Hoffsümmer, *Leksykon dawnych i nowych symboli do wykorzystania w praktyce duszpasterskiej i katechetycznej*. Przeł. A. Makowska. Kielce 2001, s. 60.

⁸⁵ J. Nowiński, *Ars Eucharistica. Idee, miejsca i formy towarzyszące przechowywaniu eucharystii w sztuce wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej*. Warszawa 2000, s. 55–56.

⁸⁶ M. Rzepińska, *Historia koloru w dziejach malarstwa europejskiego*. Kraków 1983, s. 126.

⁸⁷ B. Giemza, *Wędrówki przez rok kościelny z Benedyktem XVI...*, s. 22.

swego ocalenia i obrony⁸⁸. Podobnie jak we wczesnym średniowieczu i dzisiaj dość często w czasie chrztu katechumena czy niemowlęcia do polania wodą głowy używa się naczynia w kształcie muszli⁸⁹.

Muszla jest zarazem symbolem Matki naszej wiary Maryi jako dziewiczej Matki Bożej Perły, którą jest Chrystus. Z tej przyczyny papież Benedykt XVI w jednym ze swoich przemówień zachęcał każdego wierzącego słowami św. Bernarda, „by stawał przed Maryją jako pełne ufności «dziecko», tak jak uczynił sam Boży Syn. Mówi św. Bernard, a my powtarzamy za nim: «Spoglądaj na gwiazdę, wzywaj Maryi... W niebezpieczeństwach, w troskach, w niepewności myśl o Maryi, wzywaj Maryi. Niech Jej imię nie schodzi z twoich ust, niech się nie oddala od twego serca... Idąc za Nią, nie zagubisz się, modląc się do Niej, nie poddasz się rozpacz, myśląc o Niej, nie zbłądzisz. Jeśli Ona cię wspiera, nie upadniesz; jeśli Ona cię chroni, nie doznasz lęku; jeśli Ona cię prowadzi, nie zmęczysz się; jeśli Ona obdarza cię swoją łaskawością, dotrzesz do celu»⁹⁰. Maryja bowiem jest niezawodnym ratunkiem w obliczu wielorakich dzisiejszych kryzysów: Kościoła, wiary, moralności i człowieka⁹¹. Dodać też należy jeszcze, że muszla jest także jednym z symboli wieczności i czystości⁹².

⁸⁸ R. Arias Villalta, *Pierwsze kroki na Drodze do Santiago*. Przeł. A. i R. Wolakowie. „W Drodze” R. [18]: 1990, nr 11, s. 79.

⁸⁹ J. Hani, *Symbolika świątyni chrześcijańskiej*. Przeł. A. Q. Lavique. Kraków 1998, s. 83.

⁹⁰ Benedykt XVI, *Niczego nad służbę Bożą nie przedkładać. Spotkanie z cystersami w opactwie* [Heiligenkreuz]. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 28: 2007, nr 10/11, s. 30.

⁹¹ B. Giemza, *Wędrowki przez rok kościelny z Benedyktem XVI...*, s. 124–126.

⁹² M. Oestreicher-Mollwo, *Leksykon symboli*. Przeł. J. Prokopiuk. Warszawa 1992, s. 100; M. Feuillet, *Leksykon symboli chrześcijańskich*. Przeł. M. Paleń. Poznań 2006, s. 81.

GŁOWA MURZYNA

W prawym górnym złotym polu herbu Benedykta XVI widnieje kolejne heraldyczne godło – głowa murzyna z profilu w naturalnym (brunatnym) kolorze nosząca czerwoną otwartą koronę antyczną z sześcioma szpicami i tego samego koloru kołnierz oraz złoty kolczyk w uchu. To godło, choć nie jest czymś rzadkim w europejskiej heraldyce, a w tradycji bawarskiej jest spotykane bardzo często, to jego znaczenie poszło całkowicie w zapomnienie⁹³. Pierwsza historyczna wzmianka o tym godle w herbie powstałej w VIII wieku diecezji we Fryzynie wystąpiła w 1316 roku⁹⁴. W tymże roku bowiem znalazło się ono w kolorowym inicjale litery „A” pomiędzy trzonami tej litery na pierwszej karcie kodeksu zwanego *Prädialbuch (Liber praediorum)* biskupa Konrada III Sendlingera (1314–1322). Przyjęcie tego godła przez biskupów Fryzycji dokonało się przeto gdzieś pomiędzy rokiem 1286 a 1316, a więc pomiędzy datą użycia pierwszej pieczęci przez biskupa Fryzycji Emicho (*vel* Enicho) z rodu Wittelsbachów (1283–1311) na dokumencie wymiany (*con-cambium*) z opatem z Tegernsee przedstawiającej tarczę z ukoronowaną głową, a wspomnianym kodeksem, kiedy to ukoronowana głowa stała się zdecydowanie głową murzyna⁹⁵. Odtąd też stała się godłem biskupów Fryzycji i ich terytorium zwanego Hochstift (Lauingen, Schauenstein, Ismaning, Pappenheim i Innichen). Terytorium to obejmowało znaczne obszary Bawarii (Garmisch-Partenkirchen, Würth), a także Słowenii (Skofja Loka) oraz południowego Tyrolu (Innichen). Stąd wiele miast w tym regionie posiada w swych herbach ukoronowaną głowę murzyna, potwier-

⁹³ P. Seewald, *Benedykt XVI...*, s. 56.

⁹⁴ A. W. Ziegler, *Freising, ville et diocèse d'Allemagne*. W: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*. Pod red. R. Aubert, J.-P. Hendrickx. J.-P. Sosson. T. 18. Paris 1977, kol. 1193–1194.

⁹⁵ Tenże, *Der Freisinger Mohr. Eine heimatgeschichtliche Untersuchung zum Freisinger Bischofswappen*. München 1976², s. 9–11.

dzając tezę o geografii motywów heraldycznych. Ten częsty motyw głowy murzyna w bawarskiej tradycji nazwany jest *caput Aethiopicum* albo murzyn z Fryzyny⁹⁶.

Głowa murzyńska znana jest jednak również w heraldyce innych części Europy, zwłaszcza na wielu herbach powstałych w okresie XIII–XV wieku. Spotykamy ją np. w herbach Sardynii (gdzie przedstawia mauretańskich emirów pokonanych w XII wieku przez hrabiego Barcelony) i Korsyki, a oprócz tego występuje w herbach wielu różnych rodzin szlacheckich, podobnie jest w Polsce. W herbie papieża Piusa VII (1800–1823) znajdowały się również trzy murzyńskie głowy⁹⁷.

Jest kilka możliwych interpretacji ukoronowanej głowy murzyna w herbie Fryzyny i papieża Benedykta XVI⁹⁸. Wiele wskazuje na to, że jest to jeden z Trzech Magów (Trzech Króli), mianowicie Baltazar (według apokryfów król Arabów). Od wczesnego średniowiecza Trzej Mędrcy posiadali imiona: Kacper, Melchior i Baltazar. Symbolizowali oni trzy rasy ludzi pochodzących z trzech części świata (Azji, Afryki i Europy), a oprócz tego przedstawiali trzy okresy życia ludzkiego (młodość, wiek dojrzały i starość). Kult Trzech Mędrców przedstawianych przez ikonografię od X wieku jako Królowie zdynamizował się w Europie Zachodniej po roku 1164, kiedy to po podbiciu Mediolanu przez cesarza Fryderyka I Barbarossę (1152–1190) ich relikwie zostały stamtąd zabrane i przewiezione przez arcybiskupa kolońskiego Reinalda z Dassel (1159–1167) do jego dopiero co odbudowanej

⁹⁶ *Pontificium insigne Benedicti PP. XVI...*, s. 753–754.

⁹⁷ A. Cordero Lanza di Montezemolo, *Lo stemma di papa Benedetto XVI...*, s. 6; G. Marchesi, *Lo stemma pontificio di Benedetto XVI. „La Civiltà Cattolica”* R. 156: 2005, vol. 2, nr 11, s. 481–485; J. Szymański, *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*. Warszawa 1993, s. 191; A. Kulikowski, *Wielki herbarz rodów polskich*. Warszawa 2005, s. 246–247, 340.

⁹⁸ *Coat of arms of Pope Benedict XVI*, <http://www.answers.com/topic/coat-of-arms-of-pope-benedict-xvi> [cytowany 23 II 2006, 12:04 MET].

po pożarze katedry. Liczne dziejące się wówczas nadzwyczajne wydarzenia wzmacniały zarówno zainteresowanie się tymi biblijnymi osobami, jak też kult Trzech Króli⁹⁹. Jeden z nich, wspomniany mag Baltazar, począwszy od wieku XII był dość często przedstawiany jako czarny. Wywodziło się to z pewnością z twierdzenia, iż jego darem miała być mirra, która zapowiadała nie tylko krzyżową śmierć naszego Pana, ale przede wszystkim Jego zmartwychwstanie będące potwierdzeniem Jego boskości, którą to wyrażano kolorem czarnym. Barwa ta nawiązywała także do egzegezy Psalmu 71 dokonanej przez biskupa Hippony św. Augustyna, jak też do określenia Baltazara jako *fuscus* (ciemny) użytego przez Pseudo-Bedę (VIII wiek) w *Excerptationes Patrum*¹⁰⁰. Św. Augustyn we wspomnianym komentarzu do Psalmu 71 napisał: „Etiopowie przed nim upadną, a nieprzyjaciele jego będą lizać ziemię». [...] Etiopowie bowiem to wszyscy poganie”, którzy Bogu „oddadzą cześć”¹⁰¹. Trop ten wzmacnia fakt, iż w średniowieczu cieszyli się Trzej Królowie we Fryzynie dość znacznym kultem. Bowiem przed rokiem 1390 arcybiskup Magdeburga Albrecht IV z Kwerfurtu (1382–1403) ufundował w katedrze we Fryzynie ołtarz pod

⁹⁹ A. W. Ziegler, *Der Freisinger Mohr...*, s. 14–15; *Benedict XVI. The New Coat of Arms*, <http://heritage.villanova.edu/BenedictXVI/coatofarms.htm> [cytowany 23 II 2006, 11:40 MET]; H. Kowalewicz, „*Historia Trium Regum*” Jana z Hildesheimu. W: *Monografie z dziejów nauki i techniki*. T. 87: *Studia z dziejów geografii i kartografii*. Pod red. J. Babcza. Wrocław 1973, s. 290; J. Kaliszczuk, *Mędrzy ze Wschodu. Legenda i kult Trzech Króli w średniowiecznej Polsce*. Warszawa 2005, s. 41–44.

¹⁰⁰ M. Starowieyski, *Legenda Trzech Magów [Króli]*. W: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie Apokryficzne*. Cz. 1: *Fragmenty. Narodzenie i Dzieciństwo Maryi i Jezusa*. Pod red. M. Starowieyskiego. Kraków 2003, s. 344–346.

¹⁰¹ Św. Augustyn, *Objaśnienia Psalmów*. Ps 58–77. Przeł. J. Sulowski, opr. E. Stanula CSsR. W: *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*. T. 39. Warszawa 1986, s. 280.

wezwaniami Trzech Króli (*Fundatio de novo*)¹⁰². W swojej autobiografii kardynał Ratzinger wyjaśniał, że znak ten był dla niego przede wszystkim symbolem *primitiae gentium* przyjmujących Chrystusa, a więc był on „wyrazem uniwersalności Kościoła, który nie zna różnic rasowych czy klasowych, bo wszyscy jesteśmy jednym w Chrystusie (Gal 3, 28)”¹⁰³.

Natomiast papież Benedykt XVI stwierdził, iż Mędrcy ze Wschodu „przez akt adoracji, [chcąc] uznać w tym dziecku swego Króla i oddać do Jego dyspozycji swoją władzę i zasoby, bez wątpienia byli na dobrej drodze. Chcieli wraz z Nim służyć sprawie dobra i sprawiedliwości na świecie, służąc Mu i naśladowując Go”¹⁰⁴. Odwołując się natomiast do św. Grzegorza z Nazjanzu, stwierdził papież w encyklice *Spe salvi* określanej niekiedy jako teologia Josepha Ratzingera w pigułce, „że w chwili, w której trzej Królowie, prowadzeni przez gwiazdę, adorowali nowego Króla Chrystusa, nastąpił koniec astrologii, gdyż od tej pory gwiazdy poruszają się po orbitach wyznaczonych przez Chrystusa. Rzeczywiście w tej scenie jest odwrócone ówczesne pojmowanie świata, które w inny sposób na nowo dochodzi dzisiaj do głosu. To nie żywioły świata, prawa materii rządzą ostatecznie światem i człowiekiem, ale osobowy Bóg rządzi gwiazdami, czyli wszechświatem; prawa materii i ewolucji nie są ostateczną instancją, ale rozum, wola, miłość – Osoba” (nr 5)¹⁰⁵, na

¹⁰² *Das Erzbistum Magdeburg*. Opr. G. Wentz, B. Schwineköper. W: *Germania sacra*. Abt. 1, 4: *Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg*. Bd. 1, t. 1: *Das Domstift St. Moritz in Magdeburg*. Berlin-New York 1972, s. 34–35.

¹⁰³ J. Ratzinger, *Moje życie...*, s. 139.

¹⁰⁴ Benedykt XVI, *Święci zmieniają Kościół i świat. Czuwanie modlitewne*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 10, s. 24.

¹⁰⁵ Tenże, *Encyklika Spe Salvi Ojca Świętego Benedykta XVI do biskupów, prezbiterów i diakonów, do osób konsekrowanych i wszystkich wiernych świeckich o nadziei chrześcijańskiej*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 29: 2008, nr 1, s. 6.

którą wskazuje także złota barwa tegoż pola tarczy herbowej papieża, złoty bowiem kolor jest także znakiem niebieskiego światła oświecającego świat swym boskim blaskiem¹⁰⁶.

W bliskiej łączności z Trzema Magami umieścić należy legendę o potomku jednego z nich, chrześcijańskim wschodnim królu-kapłanie Janie, sprzymierzeńcu krzyżowców w walce z muzułmanami, którego historia po raz pierwszy została spisana w roku 1145 w *Kronice* (*Chronica sive historia de duabus civitatibus*) znakomitego historyka i gorliwego biskupa Fryzycji Ottona (1138–1158). Władca ten był personifikacją idealnego króla, który rządził swoim ogromnym państwem w pokoju, zapewniając mu obfitość dóbr, co w cesarstwie rozdzieranym przez niekończącą się walkę między *sacerdotium* i *imperium* było wielkim problemem¹⁰⁷. Oprócz tych argumentów wskazujących na maga Baltazara czy króla-kapłana Jana nie można wykluczyć innego tropu, a mianowicie, iż głowa murzyna wskazuje na etiopskiego urzędnika (zarządcę skarbcza) królowej Etiopii Kandaki ochrzczonego przez diakona Filipa, jak to przedstawiają *Dzieje Apostolskie* (8, 26–39)¹⁰⁸. Wszystkie te wyżej

¹⁰⁶ [P. Grison] P.G., *Or. W: Dictionnaire des symboles...*, T. 3. Paris 1974, s. 322–323.

¹⁰⁷ *Otonis episcopi Frisingensis Opera ex recensione Rogeri Wilmans. T. 1: Otonis episcopi Frisingensis Chronicon*. Wyd. G. H. Pertz. W: *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. T. 45. Hannoverae 1867, 334–335; A. Paravicini Bagliani, *Kościół rzymski od I soboru laterańskiego do końca XII wieku*. W: *Historia chrześcijaństwa. Religia – kultura – polityka*. T. 5: *Ekspansja kościoła rzymskiego 1054–1274*. Pod red. A. Vauchez. Przeł. J. M. Kłoczowski [i in.]. Warszawa 2001, s. 201; A. Miotk, *Królestwo kapłana Jana*. „Nurt SVD” R. 37: 2003, t. 104, z. 4, s. 48–50, 61–62; J. Strzelczyk, *Król-kapłan Jan rzeczywistość i legenda*. W: *W poszukiwaniu królestwa kapłana Jana*. Pod red. J. Strzelczyka. Gdańsk 2006, p. XIV–XVI; P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*. T. 1..., s. 11–12.

¹⁰⁸ S. Pankhurst, *Z kraju królowej Saby*. Przeł. W. Hensel. Warszawa 1977, s. 53, 67–68.

wskazane interpretacje i znaczenia owej murzyńskiej głowy – jak utrzymywał kardynał Ratzinger – noszą na sobie zamię chrześcijańskiego uniwersalizmu¹⁰⁹.

Intrygującym problemem jest symbolika okrągłego kolczyka w uchu murzyna. Koło, ponieważ nie ma początku ani końca, jest symbolem wieczności i posiada odniesienie do Boga. W *Księdze Wyjścia* (21, 1–6) znajduje się rozporządzenie opisujące przekłucie ucha niewolnika, który wybrał pozostanie w dalszej służbie dawnego właściciela po tym, gdy przyznano mu wolność. Oznaczało to, że sługa ten przez tak symboliczny znak przywiązany został do swego pana. Odwieczny Bóg dał się poznać człowiekowi przede wszystkim przez wejście w ludzką historię współistotnego sobie swojego Syna Jezusa Chrystusa ukrzyżowanego dla naszego zbawienia. Z tej to przyczyny wszystko zdaje się wskazywać, że złoty kolczyk w uchu ukoronowanej głowy murzyna należy odnieść do krucyfiksu, gdyż w ikonografii chrześcijańskiej krzyż często wpisywano w koło (zwany był on krzyżem konsekracyjnym lub kolistym) dla zaznaczenia panowania Chrystusa Kosmokratora nad całym okręgiem świata. Okrągły *clipeus* był bowiem w świecie starożytnym *imago mundi*¹¹⁰. W nawiązaniu do *caput Aetiopicum* zaznaczyć należy, że przydomek lub imię kilku królów etiopskich, a wśród nich jednego z największych, czyli Lalibeli, założyciela kuszyckiej dynastii Zague, brzmiało Gebre Meskel – Sługa Krzyża (1140–1180). Interesujący jest dla nas tutaj fakt, iż jeden z rodzajów krzyży z Lalibeli jest okrągły, a znajdują

¹⁰⁹ J. Ratzinger, *Moje życie...*, s. 139.

¹¹⁰ S. Kobielus, *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafor*. Warszawa 2000, s. 209; R. Fernández Ferreira, *Símbolos Cristianos en la Antigua Siria*. W: *Patrimoine Syriaque*. T. 4. Kaslik 2004, s. 111–143; J. Royt, *Slovník biblické ikonografie...*, s. 140; H. Biedermann, *Leksykon symboli*. Przeł. J. Rubinowicz. Warszawa 2001, s. 153; P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*. T. 2..., rys. VII. 1.

się na nim dalsze trzy koła zakończone krzyżykami. Złoty zatem kolczyk w uchu głowy murzyna z herbu papieskiego powinien być przeto interpretowany jako otwarcie się na wezwanie Boże zawarte w słowach Pisma Świętego, które jako Słowo Boże domaga się całkowitego posłuszeństwa i oddania się Bogu¹¹¹. „Naszym [chrześcijańskim] zadaniem jest zatem stać się osobami słuchającymi, które są zdolne usłyszeć Jego wezwanie, odważnie i wiernie, a następnie naśladować Go”¹¹². W przeciwnym bowiem razie, gdy zapomni się o Bogu wówczas nieuchronnie powrócą bóstwa, złudne ideologie i przesady. Złote koło w nawiązaniu do monety bizantyjskiej *bezant* z okresu wypraw krzyżowych oznacza także wykupywanie chrześcijan z niewoli muzułmańskiej¹¹³.

Innym elementem znajdującym się na głowie murzyna jest otwarta korona antyczna (*corona antica*) zwana też koroną Wschodu, która oprócz informowania o godności maga (króla Baltazara), jak twierdził karmelita Jan z Hildesheimu (1310/1320–1375) w cieszącej się popularnością *Historia Trium Regum*, wskazywała także na kapłana¹¹⁴ (króla Jana).

¹¹¹ S. Bernardus, *Tractatus De statu virtutum*. W: *Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica omnium s.s. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Innocenti III tempora floruerunt* [...]. Series Latina. T. 184: *S. Bernardi Clarae-Vallensis abbatis primi opera omnia*. Vol. 3. Wyd. J.-P. Migne. Parisii 1879, kol. 802: „Kolczyk, ponieważ jest złotą ozdobą, cóż innego symbolizuje jeśli nie posłuszeństwo? cóż innego owca, jeśli nie prostotę? I przeto złoty kolczyk, czyż złoto nie oznacza miłości, bez której posłuszeństwa nie może być! I dlaczego razem wspomina się kolczyk i owcę, jeśli nie kojarzy się jedności poprzez związek zgody miłości i prostoty?”; ELip [É. Lipiński], *Esclave*. W: *Dictionnaire encyclopedique de la Bible*. Pod red. P.-M. Bogaert [i in.]. [Turnhout] 1987, s. 427; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych...*, s. 254; *Lalibela. Zapomniany cud świata*. „Miejsca Święte” R. [11]: 2007, nr 2, s. 23–28.

¹¹² Benedykt XVI, *Bądźcie uczniami Chrystusa i głosście Go ludziom. Nieszpory i spotkanie z seminarzystami oraz osobami konsekrowanymi* [w Altötting]. „L’Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 11, s. 21.

¹¹³ P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny...*, s. 93.

¹¹⁴ J. Kaliszczuk, *Mędracy ze Wschodu...*, s. 56.

Korona była również oznaką władzy seniora, którym był arcybiskup Fryzngi (biskupstwo to było księstwem duchownym), jak również manifestowała jego niezależność od cesarza¹¹⁵.

Oprócz wspomnianych interpretacji głowy murzyńskiej z Fryzngi, odnotować należy inne jeszcze możliwości interpretacyjne tego godła, które funkcjonują w literaturze przedmiotu. Tak więc możliwe, że jest to:

1. święty Maurycy – *Mauritius* († 280 lub 300), który wybrał męczeństwo, aby zachować wierność swemu Panu i Zbawicielowi, stając się przez to dla chrześcijańskiego świata wzorem Kościoła walczącego o Bożą sprawę. Jego kult rozprzestrzenił się w romańskim i niemieckim obszarze językowym, dlatego od X stulecia był on patronem Świętego Cesarstwa Rzymskiego, a z czasem również opiekunem krzyżowców. Także jego kult w średniowiecznej Fryzngi można historycznie udowodnić. Święty ten był od XII wieku przedstawiany jako czarny zarówno ze względu na pochodzenie, jak i imię, które etymologicznie wywodzi się z łacińskiego słowa *maurus*, czyli murzyn albo *Aethiops*. Taka była symbolika przedstawienia tego świętego umieszczonego na jednej z chorągwi krzyżackich, a przekazanego przez ks. Jana Długosza (1415–1480) w *Banderia Prutenorum*. Świętego Maurycego symbolizuje głowa murzyna w herbie miasta Coburg¹¹⁶;

¹¹⁵ P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny...*, s. 97.

¹¹⁶ A. W. Ziegler, *Der Freisinger Mohr...*, s. 15–16; F. Reusch, *Mauritius von Agaunum primicerius d. Thebdischen Legion, dux gloriosus*. W: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Pod red. W. Braunfels. T. 7. Freiburg im Br. 1974, kol. 610–613; K. Künstle, *Ikonographie der christlichen Kunst*. T. 2: *Ikonographie der Heiligen*. Freiburg im Br. 1926, s. 448–449; G. Oswald, *Lexikon der Heraldik*. Leipzig 1984, s. 267–268, 274; J. Seibert, *Leksykon sztuki chrześcijańskiej. Tematy, postacie, symbole*. Przeł. D. Petruk. Kielce 2007, s. 197; Diethmar von Merseburg, *Kronika Thietmara*. Przeł. i wyd. M. Z. Jedlicki. W: *Biblioteka Tekstów Histo-*

2. święty Zenon, biskup Werony (około 362–371 *vel* 372), jako pochodzący z Afryki Północnej przedstawiany był często w ikonografii jako Maur, czyli czarny¹¹⁷. Ten święty otaczany był kultem w Bawarii i innych krajach niemieckich począwszy od czasów biskupa Korbiniana. Święty biskup Werony według jednej z niemieckich średniowiecznych legend miał przyczynić się do odnalezienia i przeniesienia relikwii Trzech Króli do Mediolanu¹¹⁸;

3. święty Zygmunt († 524), drugi patron biskupstwa Fryzycji i pierwszy katolicki król Burgundczyków (co symbolizować mogłaby korona na głowie) mylony często ze św. Maurycem; jego kult dotarł we wczesnym średniowieczu do Szwajcarii, później rozprzestrzenił się do Francji, Niemiec, Włoch i Hiszpanii, a w X wieku dotarł do Fryzycji. Przyjmuje się, iż Beatrycze z Burgundii (1143 lub 1147–1184), małżonka dobrodzieja kościoła we Fryzycy Fryderyka Barbarossy, podarowała do tamtejszej katedry obok innych skarbów także relikwie św. Zygmunta¹¹⁹;

4. św. Korbinian, pierwszy iroszkocki opat-biskup Fryzycji (około 724–730), apostoł Bawarii i pierwszy patron

rycznych. T. 3. Poznań 1953, s. 68; *Joannis Dlugosii Banderia Prutenorum*. Wyd. C. Górski. Varsaviae 1958, s. 274.

¹¹⁷ A. W. Ziegler, *Der Freisinger Mohr...*, s. 16; E. Sauser, *Zeno von Verona Bisch.*, 12. 4. W: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Pod red. W. Braunfels. T. 8. Freiburg im Br. 1976, kol. 637–638; K.-G. Wesseling, *Zeno[n] von Verona*. W: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Pod red. F. W. Bautz, T. Bautz. T. 14. Herzberg 1998, kol. 427–428; E. Grünbeck, *Zeno*. W: *Lexikon des Mittelalters*. [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 9: *Werla bis Zypresse. Anhang. Registre*. München 2002, kol. 529.

¹¹⁸ A. Arfwidsson, *Einleitung*. W: *Lunder germanistische Forschungen*. T. 10: *Zeno oder die Legende von den Heiligen drei Königen. Eine mittelniederdeutsche Version, unter Benutzung sämtlicher Handschriften hrsg. von A. Arfwidsson*. Lund-Kopenhagen 1940, s. 8–27; J. Fliege, *Die Legende von Zeno oder den Heiligen Drei Königen*. W: *Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter, 1100–1500. Regensburger Colloquium 1988*. Pod red. N. Henkel, N. F. Palmer. Tübingen 1992, s. 223–232.

¹¹⁹ A. W. Ziegler, *Der Freisinger Mohr...*, s. 17.

tamtejszego biskupstwa, który wprawdzie był biały, ale jego przedstawienia na monetach z okresu przedheraldycznego mogły pod wpływem czasu szernieć, stąd zaczęto uważać go za Maura, natomiast korona na głowie powstała z kontaminacji z mitrą¹²⁰;

5. wspomniany już poprzednio biskup Emicho należący do rodu Wittelsbachów zwanego w literaturze niemieckiej Wildgrafami [„dziki (żyjący w lesie) hrabia” – *comes silvester*] i Raufgrafami [„srogi (nieokrzesany) hrabia” – *comes hirsutus*]¹²¹, został niejako „podpisany” tarczą z „dzikim” człowiekiem, czyli murzynem. Taki sposób oznaczania znany był w Europie, np. w ilustrowanym żywocie św. Jadwigi z 1451 roku. Tatarzy pod Legnicą w 1241 roku walczyli pod chorągwią z głową murzyna¹²². Autor najstarszego niemieckiego herbarza *Clipearius Teutonicorum* z około roku 1250 zurycki kanonik Konrad z Mure († 1261) opisał w wierszowany sposób herbową tarczę Wittelsbachów jako podzieloną w czarne i białe pasy: „Indomiti comitis niger ac albus fore scitur Quattuor in spaciis velut in fascis reperitur”. [„Wiadomo, że dziki (nieokielznany) hrabia miał będzie na wolnych polach cztery czarne i cztery białe (elementy) na sposób pasów ułożone”.] W heraldyce średniowiecznej pasy, a zwłaszcza cztery, zawsze budziły pejoratywne sko-

¹²⁰ Tamże, s. 17–18; R. Harmignies, *Les armoiries du pape Benoît XVI...*, s. 127.

¹²¹ Średniowieczna nazwa hrabiów z okręgu Nahegau, którym początek dali dwaj synowie hrabiego Emicha VI (1140–1160): Konrad i Emicho. Nazwa hrabiego „dzikiego” i „srogiego” pochodzi od niezamieszkałego, pokrytego lasami górzystego terenu ich posiadłości – G. Oswald, *Lexikon der Heraldik...*, s. 323.

¹²² *Legenda o św. Jadwidze. Legende der hl. Hedwig*. Wyd. T. Ehlert, W. Mrozowicz. Przeł. J. Łukosz. Wrocław 2000, k. [7]–[7v]; T. Wąsowicz, *Legenda śląska*. Wrocław 1967, s. 5–7; J. Ptak, *Sub daemonum vexillo... Pogańskie chorągwie widziane oczami średniowiecznych mieszkańców ziem polskich*. W: *Peregrinatio ad veritatem. Studia ofiarowane profesor Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy naukowej*. Pod red. U. Borkowskiej [i in.]. Lublin 2004, s. 421–424.

jarzenia¹²³. Czy i w tym wypadku mamy do czynienia z podobnym podpisem „dzikiego hrabi” nie wiemy. Koronę na głowie murzyna w tym przypadku należałoby interpretować w sposób następujący: biskup Emicho chciał poprzez to wyrazić, że także on – biskup Fryzycji – władny jest nosić królewską koronę. Chodzi tu tylko o prawne roszczenie, a nie o rzeczywistą możliwość¹²⁴.

6. symbol krucjat, jak również prawa i władzy, mocy, siły i honoru¹²⁵. Zapewne z tejże przyczyny według jednej z legend królowie Aragonii, wspominając zwycięstwa hrabiego Barcelony Ramona Berenguera IV (1131–1162) i wojsk sprzymierzonych nad czterema arabskimi władcami prowincji katalońskich: Tortosa, Miravet, Fraga i Ditona (1148–1154), od roku 1281 przez ponad dwa wieki używali jako godła na swych pieczęciach czterech głów murzyńskich. Inni natomiast dostrzegają tutaj odwołanie do posiadającego w herbie podobne cztery murzyńskie głowy rycerskiego Zakonu św. Maurycego (*Militia Sancti Mauritii Martirii*) założonego w roku 1434 przez Amedea VIII di Savoie (1383–1451), który zatwierdził później jako antypapież Feliks V (1439–1449). We wrześniu 1572 roku zakon ten został za rządów wielkiego mistrza księcia Sabaudii Emanuela Filiberta di Savoie X (1528–1580) zreformowany, jednocześnie wówczas całkiem niedwuznacznie określono, że celem tego rycerskiego zakonu była walka z Turkami i reformacja. Zakon ten połączony został z także rycerskim Zakonem

¹²³ M. Pastoureau, *Diabelska materia...*, s. 43–44.

¹²⁴ A. W. Ziegler, *Der Freisinger Mohr...*, s. 25–26; M. Schmöger, *Discussion on the Moor's Head*. W: S. Schwoon, *Flags of the World*, <http://fotw.ethnia.org/flags/de-by-fs.html> [cytowany 15 III 2006, 12:32 MET].

¹²⁵ A. Vries de, *Dictionary of symbols and imagery*. Amsterdam-London 1974, s. 245; W. Kopaliński, *Słownik symboli*. Warszawa 2006, s. 95; M. N. Schmalz, *Is that a Moor's Head? „Commonweal. A Review of Religion, Politics, and Culture”* Vol. 132: 2005, nr 13, s. 39; P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny...*, s. 78–79.

św. Łazarza (*Ordo Sancti Lazari Hierosolimitani*). Wydana w listopadzie tegoż roku papieska bulla Grzegorza XIII (1572–1585) *Pro commissa nobis* zatwierdzająca ten fakt podobnie rozporządzała o celu nowej formacji zakonnej *Militia Sanctorum Mauritii et Lazari*¹²⁶. Nie jest przeto przypadkiem, iż jeden z najpotężniejszych niemieckich książąt arcybiskup Moguncji Albrecht von Brandenburg (1490–1545), aby zabezpieczyć pozostanie w wierze katolickiej swoich wiernych, oddał wszystkie ważne instytucje diecezjalne i sprawy wiernych sobie powierzonych pod opiekę św. Maurycego. Pozwolił poza tym namalować się Mathisowi Gothartowi Nithartowi zwanemu Grünewaldem (1480–1528) razem ze wspomnianym świętym na jednym z bardziej znanych obrazów epoki renesansu *Spotkanie świętego Maurycego ze świętym Erazmem*.

NIEDŹWIEDŹ

W lewym górnym złotym polu herbu Benedykta XVI przedstawiono brunatnego kroczącego niedźwiedzia w skos z czerwonym pakunkiem przymocowanym czarnymi krzyżującymi się pasami. Umieszczenie pasów koloru czarnego na czerwonym pakunku narusza starą heraldyczną zasadę alternacji stanowiącą, że kolor nie może być malowany na

¹²⁶ S. Palmerio Spanu, *Origine dell'arme di Sardegna*, s. 2–3, 5–6, <http://www.socistara.it/studi.php> [cytowany 25 III 2007, 22:25 MET]; E. Ricotti, *Storia della monarchia piemontese*. T. 2. Firenze 1861, s. 337; G. Rocca, *San Maurizio*. W: *Dizionario degli istituti di perfezione*. Pod red. G. Pelliccia, G. Rocca. T. 8. Roma 1988, kol. 593–594; W. G. Rödel, *San Lazzaro, di Gerusalemme*. W: *Dizionario degli istituti di perfezione...*, kol. 581; *Bullarum, diplomatum et privilegiorum sanctorum Romanorum pontificum Taurinensis editio locupletior facta collectione novissima plurium brevium, epistolarum, decretorum actorumque S. Sedis a S. Leone Magno usque ad praesens cura et studio collegii adlecti Romae virorum s. theologiae et ss. canonum peritorum quam ss. d. n. Pius papa IX apostolica benedictione erexit*. T. 8: *A Gregorio XIII (an. MDLXXII) ad Sixtum V (an. MDLXXXVIII)*. Wyd. [A. Tomassetti, F. Gaude]. Augustae Taurinorum 1863, s. 21–24.

kolorze, a tylko na metalu i odwrotnie. Z tego też powodu niektórzy artyści zamieniają czarne pasy na srebrne¹²⁷. Zwierzę to w symbolice biblijnej wyraża gniew i złość, jak również oznacza antychrześcijańskie państwo i walkę pomiędzy *sacerdotium* a *imperium*¹²⁸. Dla Ojców Kościoła, a szczególnie dla św. Augustyna, jest on uosobieniem szatana – *ursus typum diaboli praefert*¹²⁹. Niedźwiedź jest jednym z najstarszych i bardzo popularnym godłem zoomorficznym w heraldyce europejskiej, w tym i niemieckiej. Jako władający w lasach był bowiem przedmiotem pogańskiego kultu. Symbolizował władzę królewską, a także złego, a w sensie szerszym – dzikiego człowieka. Przeto zadaniem Kościoła było walczyć z nim, aby go unicestwić¹³⁰.

Niedźwiedź w herbie papieża Benedykta XVI nawiązuje do historii diecezji Fryzyngi i przypomina legendarne wydarzenie z dziejów wspomnianego już pierwszego biskupa tego miasta św. Korbiniana, który przybył tam z Frankonii, aby nawracać pogańskich Bawarów¹³¹. Poprzez jego działalność i nauczanie Bawarowie oswajali się z chrześcijaństwem, a ono oswajało ich pogańską dzikość, kładąc fundamenty pod rozwój cywilizacji ich księstwa. W czasie drugiej piel-

¹²⁷ P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*. T. 2..., rys. wstęp, 9.

¹²⁸ [F. Le Roux-Guyonvarc'h] L.-G., *Ours*. W: *Dictionnaire des symboles...*, T. 3. Paris 1974, s. 340.

¹²⁹ Augustinus Hipponensis, *Sermones supposititios in quatuor classes subjecto nunc primum ordine digestos*. W: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. T. 39. Wyd. J.-P. Migne. Lutetiae Parisiorum 1861, kol. 1819; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych...*, s. 136; J. Seibert, *Leksykon sztuki chrześcijańskiej...*, s. 223.

¹³⁰ M. Buben, *Encyklopedie heraldyki...*, s. 247; M. Pastoureau, *Średniowieczna gra symboli...*, s. 69–70.

¹³¹ F. W. Bautz, *Corbinian (Korbinian), Missionar, Bischof von Freising, Heiliger*. W: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Pod red. F. W. Bautz, T. Bautz. T. 1. Hamm (Westf.) 1990, kol. 1124–1125; F. Caraffa, *Corbiniano*. W: *Bibliotheca sanctorum*. T. 4. Pod red. F. Caraffa, G. Morelli. Roma 1964, kol. 169–171.

grzymki św. Korbiniana do Rzymu w roku 714 podczas postoju (gdzieś w Tyrolu) niedźwiedź zabił mu konia. Święty biskup, aby nie zaniechać dalszej pielgrzymki, miał wówczas przymusić to zwierzę symbolizujące przemoc i okrucieństwo¹³², aby służyło Chrystusowi i Kościołowi, dźwigając pokornie jego bagaże do Wiecznego Miasta. Kiedy biskup dotarł do Rzymu, uwolnił niedźwiedzia od jego posługi, a niedźwiedź potoczył się z powrotem do swego rodzimego lasu¹³³.

Niedźwiedź przeto uważany był przez Germanów nie tylko za króla zwierząt, ale także podobnie jak w tym wydarzeniu traktowany był jako zwierzę opiekuńcze, wręcz udomowione. Jako „tragarz Bożego ciężaru” niedźwiedź symbolizuje jednocześnie zdaniem kard. Ratzingera brzemie pełnionego przez niego urzędu i władzy, „brzemie funk-

¹³² S. Kobielus, *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*. Warszawa 2002, s. 222–226; P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny...*, s. 126.

¹³³ *De S. Corbiniano primo episc[opo] Frisingensi in Bavaria. Vita auctore Aribone episcopo Frisingensi*. W: *Acta Sanctorum [...] Septembris*. T. 3. Editio novissima, curante Joanne Carnandet. Parisiis-Romae 1868, s. 285: „Podczas tej samej rzymskiej pielgrzymki, gdy dotarł do Breunis, przebywał w obozie w pobliżu pewnego lasu. A gdy straż zasnęła beztrósko, tak że żaden nie czuwał, niedźwiedź wyszedł z lasu i wybrałszy juczne zwierzę Męża Bożego, pożarł je. Rano zaś, gdy strażnicy obudzili się, zobaczyli tegoż niedźwiedzia pożerającego owo zwierzę. Gdy zobaczył to wspomniany Anserik, sługa Męża Bożego, powiedział o tym świętemu Korbinianowi. Mąż Boży zaś cierpliwie to roztrząsając, rzekł temuż Anserikowi: Weź ten bicz i idź do niego, i mężnie go chłostaj, i ukarz go za wykroczenie, którym wyrządził nam szkodę. Ponieważ ów bał się, rzekł mu Mąż Boży: Idź i nie bój się, lecz zrób jak ci powiedziałem, a potem zarzuć na niego juki i powściągnij go, nałóż na niego siodło, i pognaj go wraz z innymi końmi w naszą drogę. Ten zaś Anserik uczynił, jak polecił mu Mąż Boży, a niedźwiedź nałożone nań juki jakoby koń żyjący w zagrodzie zaniósł aż do Rzymu i tam przez Męża Bożego odprawiony odszedł w swą stronę”; A. Franzen, *Corbinien (Saint)*. W: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*. Pod red. A. Baudrillart, A. de Meyer, Ét. van Cauwebergh [i in.]. T. 13. Paris 1956, kol. 825–826; J. Strzelczyk, *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy...*, s. 172.

cji” kapłańskiej, jaką jest „niesienie Boga” do współczesnego człowieka. Dlatego papież Benedykt XVI, spotykając się z mieszkańcami Monachium na Marienplatz w sobotę 9 września 2006, mówił, że już w dzieciństwie urzekł go ten epizod z życia św. Korbiniana¹³⁴. Nawiązując do pewnych tekstów świętego Augustyna, arcybiskup Ratzinger widział też siebie w postaci jucznego zwierzęcia obciążonego brzemieniem biskupich obowiązków (*sarcina episcopalis*), pomimo że wcześniej wybrał on życie uczonego. „*Ut iumentum factus sum apud te et ego semper tecum* [Ps 72, 23]. [...] Stałem się zwierzęciem pociągowym, osłem, wołem, ale właśnie w ten sposób jestem blisko Ciebie, służę Tobie i masz mnie w swym ręku”¹³⁵. Dlatego Benedykt XVI jako papież wyznawał podobnie „tak jak zwierzę pociągowe jest bardzo blisko Chrystusa, pod którego kierunkiem pracuje, tak ja jestem niezwykle blisko Boga, ponieważ w ten sposób służę Mu bezpośrednio do budowania Jego królestwa, do wznoszenia Jego Kościoła”¹³⁶. Choć niedźwiedź św. Korbiniana symbolizuje także zwierzę niebezpieczne, które uosabia moc złego, to opowiedziana w Piśmie Świętym walka młodego Dawida z niedźwiedziem (1 Sm 17, 34–36) zapowiada zwycięstwo Chrystusa nad mocami ciemności. Równocześnie zwierzę to w tym wydarzeniu wyobraża „oblaskawienie pogańskiej dziczy”, które dokonało się dzięki wierze i trwałej romanizacji, dając podstawy kulturze i rozwojowi cywilizowanego świata¹³⁷. Tak więc papież pragnie również powiedzieć poprzez to swoje herbowe godło, że

¹³⁴ Benedykt XVI, *Codziennie mówię Bogu moje «tak»*. Spotkanie z mieszkańcami miasta. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 11, s. 13.

¹³⁵ J. Ratzinger, *Moje życie...*, s. 140–141.

¹³⁶ Benedykt XVI, *Codziennie mówię Bogu moje «tak»...*, s. 13.

¹³⁷ J. Ratzinger, *Moje życie...*, s. 140–142.

łagodność i dobroć w końcu zwycięży terrorizm, przemoc, gwałt i dziką siłę złego człowieka¹³⁸.

Wszystkie przedstawione wyżej godła papieskiego herbu wskazują na świętych, którzy są – jak pisał kardynał Ratzinger – „jak gwiazdy wznoszące się nad horyzontem naszej historii”, gdyż „światło Chrystusa odbija się w świętych i w nich rozbłyska na nowo”¹³⁹. Papież prosił więc świętych „na początku posługi jako Następca Piotra [...], abyśmy przyznawali Chrystusowi centralne miejsce w naszym życiu”¹⁴⁰. Święci poza tym „niosą światu Królestwo Boże, światło życia, które przeciwstawia się niszczeniu człowieka przez moce zła”¹⁴¹. Papież jest przekonany, iż dla wydobycia współczesnego człowieka i świata z jego wielorakich kryzysów nie wystarczą polityka i ekonomia, gdyż „jedynie od świętych, jedynie od Boga bierze początek prawdziwa rewolucja, decydująca przemiana świata”¹⁴², którą głosi Ewangelia, kierujące wezwanie do wszystkich: odmieńcie bieg waszych myśli¹⁴³. Z tej też przyczyny papież Benedykt XVI, zauważając wśród wiernych odczuwaną potrzebę świętości, wysokiej miary życia chrześcijańskiego, przy każdej sposobności wydobywa na światło dzienne postacie różnych świętych, gdyż „prawdziwymi gwiazdami naszego życia są osoby, które potrafiły żyć w sposób prawy [...] i pozwalają [one] nam orientować

¹³⁸ Á. Pascual Chenel, A. Serrano Simarro, *Słownik symboli*. Przeł. M. Boberska. Warszawa 2008, s. 163.

¹³⁹ J. Ratzinger, *Patrząc na Chrystusa*. Przeł. J. Merecki. Kraków 2005, s. 29.

¹⁴⁰ Benedykt XVI, *Imię nowego Papieża*. 27 IV [2005] – *Audienca generalna na placu św. Piotra*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 17.

¹⁴¹ R. Moynihan, *Niech jaśnieje światło Boże. Duchowa wizja Benedykta XVI*. Przeł. K. Sylwestrow. Kraków 2006, s. 204.

¹⁴² Benedykt XVI, *Święci zmieniają Kościół i świat...*, s. 25.

¹⁴³ M. A. Krąpiec, *Tradycja, ewolucja i rewolucja*. „Cywilizacja” R. [7]: 2007, nr 23, s. 14.

się w naszej” życiowej żegludze po morzu historii¹⁴⁴. Te i inne świadectwa chrześcijańskiego „wczoraj” prowadzą współczesnego człowieka do zaakceptowania katolickiego „dzisiaj”. Zatem wszystkie heraldyczne godła znajdujące się na tarczy herbowej papieża, mówią o ideałach, tradycji i o programie Benedykta XVI.

Ozdoby zewnętrzne

Stosownie do ustalonej od wieków heraldycznej konwencji herb papieża powinien być zewnętrznie ozdobiony przez insygnia pełnionej władzy pozwalające rozpoznać w nim tego, kim jest na ziemi – głową Kościoła (*caput Ecclesiae*), czyli przez papieską tiarę i klucze św. Piotra. Klucze i tiara jako ozdoby zewnętrzne herbu osobistego (czy też rodzinnego) papieża, będąc znakami własnymi biskupa Rzymu jako następcy św. Piotra, streszczają rzeczywistość posługi papieskiej w Kościele – instytucja prymatu Piotrowego pozostaje ta sama, podczas gdy jego „nosiciele”, będąc śmiertelni, zmieniają się. Herb papieża jest w pewien sposób metaforą dwóch aspektów Kościoła pojętego jako Mistyczne Ciało Chrystusa, czyli instytucji o strukturze bosko-ludzkiej. Papież zmienia się (co symbolizuje jego tarcza herbowa), ale boski charakter Kościoła pozostaje niezmienny (co symbolizują zewnętrzne ozdoby tarczy herbowej: klucze i tiara, a obecnie mitra).

Jednakże w odróżnieniu od innych herbów papieskich nad herbem obecnego papieża nie ma tiary używanej już bardzo konsekwentnie od czasów papieży: Benedykta XI (1303–1304) i Klemensa V (1305–1314). Pierwszym natomiast papieżem w herbie którego znalazła się zarówno tiara, jak i skrzyżowane klucze był Klemens VI (1342–1352).

¹⁴⁴ A. Nichols, *Myśl Benedykta XVI...*, s. 436–437; Benedykt XVI, *Encyklika Spe salvi...*, s. 23.

Tenże ustalony wówczas klasyczny wzór herbu papieskiego pozostał w użyciu aż do Jana Pawła II¹⁴⁵.

TIARA

Tiara (τιάρα, *thyra, thiara, tiara*) – nakrycie głowy biskupa Rzymu („biskupa biskupów”) w formie wysokiej, stożkowej czapki z potrójną koroną papieską (*triregnum*) – wykonana była ze sztywnej białej tkaniny frygijskiej. Wywodzi się zapewne ze wschodniego nakrycia głowy, które było w starożytności symbolem godności i wolności, a zwanego *καμηλαύκιον, camelaucum, phrigium* albo *regnum*. W starożytności tiara była zdecydowanie niższa, a u dołu zakończona ozdobnym pasem zwanym *circulus*. Tego rodzaju papieskie nakrycie głowy odnaleziono w roku 1607 w grobowcu zmarłego w roku 461 św. Leona Wielkiego (440–461). Tiarę na pewno znali Ojcowie Kościoła: św. Hieronim (około 347–419) i św. Izydor z Sewilli (około 560–636), o czym świadczą niedwuznacznie ich pisma¹⁴⁶. Oficjalnie natomiast

¹⁴⁵ G. Morello, *Araldica pontificia*. W: *Mondo Vaticano. Passato e presente*. Pod red. N. Del Re. Città del Vaticano 1995, s. 72; N. Del Re, *Tiara*. W: *Mondo Vaticano...*, s. 1039–1040.

¹⁴⁶ Św. Hieronim, *List LXIV do Fabioli*. W: tenże, *Listy*. Przel. J. Czuj. T. 2. Warszawa 1953, s. 45: „Czwartą częścią stroju jest okrągły kapelusz, podobny jaki widzimy na obrazach u Ulisesa, ma kształt kuli podzielonej na dwie części, z których jedna służy do nakrycia głowy: Grecy i nasi nazywają to *tiara* – zawój, niektórzy *galerus* – kołpak, a żydzi *mis-nepheth*. Nie ma kończącego szczytu i nie zakrywa całej głowy aż do końca włosów, ale trzecią część na przedzie pozostawia nakrytą i przepaską jest przywiązany z tyłu głowy, żeby nie mógł spaść łatwo. Kapelusz ten jest zrobiony z bisiuru i tak zrecznie pokryty płótnem, że żadnych śladów igły nie widać na zewnątrz”; *Sancti Isidori, Hispalensis Episcopi, Opera Omnia. De ecclesiasticis officiis*. W: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. T. 83. Wyd. J.-P. Migne. Lutetiae Parisiorum 1862, kol. 780: „Ponieważ zaś po ostrzyżeniu czubka głowy powstaje niżej korona, to sądzę, że jest w nich zawarty obraz kapłaństwa i królestwa Kościoła. Tiara bowiem u przodków przeznaczona była [jako nakrycie] głowy dla biskupów. Wykonana z batystu była okrągłą, jakby średnią kulą, i to wyraża się poprzez ostrzyżoną część głowy. Korona zaś jest szerokości złotego koła,

pomiędzy wiekiem VIII i XIV tiarę nazywano również *fri-gium regnum* albo *corona*, a przy końcu tego okresu zwano ją *tri regnum*. Przed wiekami XI–XIII, kiedy jeszcze nie było rozróżnienia między liturgicznym a świeckim nakryciem głowy biskupa Rzymu, tiarę nazywano także *mitra papalis* i używano jej też podczas liturgii, choć przede wszystkim *uti in processionibus*. W tymże samym okresie także mitrę biskupią nazywano tiarą¹⁴⁷. Z tej to przyczyny, jak również na podstawie analizy źródeł ikonograficznych można dojść do przekonania, iż mitra biskupia swój początek wywodzi z tiary papieskiej czyli *camelaucum* i datuje się jej powstanie

które wieńczy głowy królów. Przeważało, że oba znaki odzwierciedlone są na głowie duchownych, aby wypełniło się, również pod względem pewnego podobieństwa ciała to, co zostało napisane, gdy Piotr Apostół nauczał: *Wy jesteście plemieniem wybranym, królewskim kapłaństwem* (1 P 2, 9)”; O. Engels, *Tiara*. W: *Lexikon des Mittelalters*. [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 8..., kol. 759.

¹⁴⁷ *Sicardi Cremonensis episcopi Mitrale, sive de officiis ecclesiasticis summa*. W: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. T. 213. Wyd. J.-P. Migne. Lutetiae Parisiorum 1855, kol. 78–79: „Mitra ma swój początek w prawie, nosi nazwy: *tiara* – zawój, *cidaris* – ozobne nakrycie głowy, *infula* – przepaska, *pileum* – czapka, jest sporządzona z batystu [cienkiego płótna], ozdobiona złotem i klejnotami, ma dwa rogi i poniżej dwa języki, a niżej zwisające frędzle. Zakrywa i wieńczy ona głowę; oznacza straż nad pięcioma zmysłami przed podnietami świata podług przykazań Pana, wobec korony życia, którą Bóg obiecał miłującym Go; albo oznacza Kościół, który batysem czystości, złotem mądrości, lśnjącymi klejnotami cnót jest ozdabiany, głosząc dwa testamenty, nieustannie wypełniając dwa przykazania, podtrzymując jednak słabych w trudach związanych z wyrzutami i troskami. Wieńczy ona głowę Chrystusa, dopóki czysta przez chrzest, zabiegająca poprzez trudy dobrych uczynków, naśladuje Głowę [tzn. Chrystusa] dla korony chwały i cieszy się z jego godności”; B. K. Vollmann, *Mitra. Eine Ergänzung zum Novum Glossarium*. „Archivum Latinitatis Medii Aevi” Vol. 39: 1974, s. 49–50; R. Bavoillot-Laussade, *Tiara*. W: *Dizionario storico del papato...* [T. 2]..., s. 1438–1442; M. Andrieu, *Les ordines romani du haut Moyen Âge*. T. 4: *Les textes (Ordines XXXV–XLIX)*. Louvain 1965, s. 170–184; [P. Grison] P. G., *Tiare*. W: *Dictionnaire des symboles...*, T. 4. Paris 1974, s. 297; A. Pikulski, *Mitra. Studium historyczno-artystyczne*. Lublin 2002, s. 172–179.

na przełom XI i XII wieku. Na pieczęciach biskupich bowiem mitra zaczęła pojawiać się dopiero począwszy od około połowy XI wieku, podczas gdy w jeszcze w początkach XI wieku biskupi byli tam przedstawieni z gołą głową z tonsurą typu *corona S. Petri*, zresztą jej powszechne rozpowszechnienie przypada dopiero na drugą połowę wieku następnego¹⁴⁸.

Nie wiemy dokładnie, który papież przymocował do podstawy *camelaucum* pierwszą złotą koronę. Jedni badacze twierdzą, że uczynił to papież św. Symmach (498–514), który miał ją otrzymać od króla Franków Chlodwiga (481–511) jako wyraz wdzięczności za otrzymany sakrament chrztu. Inni badacze umieszczenie pierwszej korony na tiarze przypisują św. Leonowi III (795–816) lub innemu papieżowi, nie później jednak niż św. Mikołajowi I Wielkiemu (858–867). Bezsprzeczny jest fakt, że Bonifacy VIII w roku 1300, będąc w konflikcie z królem Francji Filipem IV Pięknym (1285–1314), dodał drugą czy nawet trzecią koronę, wzbogacając oprócz tego tiarę wspaniałymi kamieniami szlachetnymi. Wówczas nazywano ją także *diadema duplex* dla zaznaczenia duchowej i świeckiej władzy papieża. Papieżowi Klemensowi V lub nawet Benedyktowi XI przypisuje się zwykle dołączenie trzeciej korony, co potwierdza inwentarz skarbcza papieskiego z lat 1314–1316, gdzie znajdujemy najstarszą wzmiankę o tiarze z trzema koronami. Należy tutaj wszelako wspomnieć o dwóch przedstawieniach papieża Bonifacego VIII: posągu zachowanym w kaplicy Ukrzyżowanego w ba-

¹⁴⁸ G. B. Ladner, *Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters*. T. 3: *Addenda et corrigenda. Anhang und Exkurse. Schlusskapitel: Papstikonographie und allgemeine Portratikonographie im Mittelalter. Register*. W: *Monumenti di antichità cristiana*. Serie 2, cz. 4. Città del Vaticano 1984, s. 270–307; E. Dąbrowska, *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej*. W: *Collectio archaeologica historica et ethnologica*. Vol. 2. Warszawa 2008, s. 48; M. Bettoja, *Lo stemma di Sua Santità Benedetto XVI*, s. 8, <http://www.socistara.it/studi.php> [cytowany 25 VIII 2006, 21:12 MET]; B. B. Heim, *L'araldica nella Chiesa Cattolica...*, s. 60–61.

zylice św. Jana na Lateranie oraz o popiersiu nagrobkowym znajdującym się w watykańskich grotach, które to rzeźby przedstawiają papieża w tiarze już z trzema koronami! Ze względu na te korony i różne inne kosztowne ozdoby umieszczone na tiarze źródła pisane z XIII i XIV wieku nazywają ją *mitra auriphrygiata* (złota), *praetiosa* (kosztowna), *sollemnis* (uroczysta) lub *nobilissima* (najdostojniejsza)¹⁴⁹.

Ostatnim papieżem koronowanym podczas inauguracji pontyfikatu tiarą był Paweł VI (1963–1978)¹⁵⁰. Miało to miejsce w pierwszą niedzielę po jego elekcji, czyli 30 czerwca 1963. Tiara, którą papież otrzymał od wiernych ze swojej dawnej diecezji mediolańskiej, została sprzedana w listopadzie 1964 roku, a dochód przekazano na potrzeby ubogich¹⁵¹. Papież ten w motu proprio *Pontificalis Domus* z 28 marca

¹⁴⁹ N. Re Del, *Tiara*. W: *Mondo Vaticano...*, s. 1039; H. Leclercq, *Tiare*. W: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. Pod red. H. Marrou. T. 15, cz. 2. Paris 1953, kol. 2293–2297; G. B. Ladner, *Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters*. T. 2..., s. 313–322; B. Nadolski, *Leksykon liturgii*. Poznań 2006, s. 1592; A. Paravicini Bagliani, *Bonifacio VIII*. Przeł. F. Bacchelli. W: *Biblioteca di cultura storica*. T. 245. Torino 2003, s. 224.

¹⁵⁰ Nie używa także od trzeciej ćwierci XX wieku tiary zarówno w liturgii, jak i w herbie patriarchy Lizbony. Zaczął jej samowolnie używać od początku swej posługi świątobliwy arcybiskup Tomás de Almeida (1716–1754). Przyczynił się do tego król Portugalii Jan V Wielkoduszny (1716–1750), który powodowany megalomanią pragnął, aby jego patriarcha posiadał maksimum prestiżu i honoru. Król ten bez jakis niecnym zamiarów odszczepieńczych pragnął uczynić Lizbonę zachodnim Rzymem. Uknuto więc i rozpuszczono w tym celu plotkę, że wkrótce potem papież Klemens XII (1730–1740) miał potwierdzić ten fakt, czego jednak nie można w żaden sposób udowodnić autentycznymi dokumentami. Ostatnim patriarchą Lizbony faktycznie używającym tiary był kardynał Manuel Gonçalves Cerejeira († 1971) – D. L. Galbreath, *A Treatise on ecclesiastical heraldry...*, s. 25–26.

¹⁵¹ N. Re Del, *Incoronazione del papa*. W: *Mondo Vaticano...*, s. 603–604; N. Tanner, *The Church in the world (Ecclesia ad extra)*. W: *History of Vatican II*. Vol. 4: *Church as communion. Third period and inter-session, september 1964–september 1965*. Pod red. G. Alberigo, J. A. Komonchak. Maryknoll NY. Leuven 2003, s. 372–376.

1968 konsekwentnie zrezygnował z nadawania jubilerowi papieskiemu tytułu *Pontificiae Tiarae Custos* (Stróża Świętych Tiar Papieskich). Pomimo to Paweł VI w konstytucji *Romano Pontifici eligendo* ogłoszonej 1 października 1975 przewidział obrzęd koronacji swojego następcy w dniu inauguracji jego pontyfikatu¹⁵². Papież ten, jak i jego następcy, czyli Jan Paweł I (1978) i Jan Paweł II, którzy nie byli już koronowani (*Sic transit gloria celebrationis!*), zachowali jednak tiarę w swoich herbach. Nie ma jej już w herbie Benedykta XVI, co jest odczytywane przez heraldyków jako swoista „rewolucja”¹⁵³. Ten bezprecedensowy fakt wyjaśniany jest tym, iż papież ten chce być postrzegany tylko jako biskup Rzymu, którego pełnia władzy papieskiej rozpoczęła się od chwili przyjęcia wyboru dokonanego przez kardynałów na konklawe, a nie dopiero od koronacji, czy nawet inauguracji pontyfikatu¹⁵⁴. Znaczący zagadnienia dopatrują się źródła inspiracji tego odniesienia kardynała Ratzingera do tiary w dysertacji benedyktyna Bernharda Sircha (* 1943)¹⁵⁵.

¹⁵² Paulus PP. VI, *Constitutio apostolica „Romano Pontifici eligendo” de Sede Apostolica vacante deque electione Romani Pontifici*. „Acta Apostolicae Sedis” R. 67: 1975, s. 645.

¹⁵³ B. Schimmelpfennig, *L’incoronazione papale nel tardo Medioevo, con uno sguardo all’«inaugurazione» di Benedetto XVI*. Przeł. M. Marrocchi, R. Paciocco. „Studi storici” R. 47: 2006, nr 4, s. 966–975.

¹⁵⁴ *Pontificium insigne Benedicti PP. XVI...*, s. 754; B. B. Heim, *L’araldica nella Chiesa Cattolica...*, s. 50–52; N. Re Del, *Tiara...*, s. 1039–1040; tenże, *Custode dei Sacri Triregni*. W: *Mondo Vaticano...*, s. 440; Paulus PP. VI, *Littera apostolica motu proprio data „Pontificalis Domus”*. „Acta Apostolicae Sedis” R. 60: 1968, s. 311; B. Schimmelpfennig, *Incoronazione pontificia*. W: *Dizionario storico del papato...* [T. 2]..., s. 767–769; H. Yannou, *Les armoiries très bavaroises de Benoît XVI*. „Le Figaro” 2005, nr 18 889 z 28 IV, s. 10; *Dossier pape Benoît XVI*. *Blason*, http://catholique-belle-ars.cef.fr/page_boiteoutils/papebenoit16.htm [cytowany 2 X 2006, 22:34 MET].

¹⁵⁵ B. Sirch, *Der Ursprung der bischöflichen Mitra und päpstlichen Tiara*. W: *Kirchengeschichtliche Quellen und Studien*. T. 8. [St. Ottilien] 1975; B. Schimmelpfennig, *L’incoronazione papale nel tardo Medioevo...*, s. 971.

Wydaje się jednak, iż genezy tej postawy papieża należy doszukiwać we wcześniejszych poglądach ks. Ratzingera, który w roku 1961 jako profesor teologii pisał, iż „papież jest biskupem – biskupem ekumenicznym, bez którego episkopat nie osiągnąłby pełnej liczebności, a przede wszystkim nie miałby pełnej «wagi»”¹⁵⁶. A więc u źródeł stanowiska Benedykta XVI wobec tiary leży jego pogląd o koherencji prymatu piotrowego z kolegialnością władzy biskupów. Obecnie tiara razem ze skrzyżowanymi kluczami pozostała tylko w herbie Państwa-Miasta Watykańskiego¹⁵⁷.

Z tiarą papieską wiązano w ciągu wieków wiele różnych interpretacji. Symbolizowała ona m.in. suwerenność i godność biskupa Rzymu, metropolity prowincji rzymskiej i najwyższego pasterza Kościoła powszechnego, jak również pełnię władzy papieża nad Kościołem walczącym, cierpiącym i triumfującym oraz potrójny urząd sprawowany przez niego w Kościele: kapłański, prorocki i pasterski. Wśród interpretacji tiary spotykamy najczęściej takie, które uważają ją za symbol papieskiej władzy nad duszami, doczesne królowanie w państwie kościelnym, wyrazem czego było określenie papieża w *Ordines Romani* jako *rector omnium fidelium*. Tiara była co do istoty różna od korony cesarskiej bądź królewskiej, aczkolwiek tym ostatnim nadawano także rys kapłański (*signum sacerdotalis*); pamiętamy równocześnie mozaikę Chrystusa-Rycerza czy wręcz imperatora w kaplicy arcybiskupów w Rawennie z przełomu V i VI wieku. Tak więc dostrzegamy wzajemne inspiracje i wpływy władzy kapłańskiej i świeckiej na siebie, iż można mówić o „królewskim pontyfikalizmie”, jak też o „liturgicznym królowaniu”, wszak tak jeden, jak i drugi namaszczeni zostali

¹⁵⁶ J. Ratzinger, *Słowo Boga. Pismo – tradycja – urząd*. Przeł. W. Szymona. Kraków 2008, s. 36–37.

¹⁵⁷ Johannes Paulus PP. II, *Legge fondamentale dello Stato della Città del Vaticano*. W: tenże, *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*. T. 23, cz. 2: 2000 (luglio-dicembre). Città del Vaticano 2002, s. 973, art. 20, 2.

jednym olejem świętym, z tej to przyczyny w rzeczywistości średniowiecza nie da się zdecydowanie oddzielić od siebie wymiaru kościelnego od świeckiego¹⁵⁸.

Pojawiła się też w *Ordines Romani* nazwa biskupa rzymskiego jako *pater regum*, co niedwuznacznie wskazywało na

¹⁵⁸ Wskazują na to dokumenty, które udowadniają fakt używania *camelaucum* przez pochodzącego ze Syrii papieża Kostantyna (708–715), który nosił takie nakrycie głowy w czasie procesji w Rzymie, ale także w czasie swojego uroczystego wjazdu do Konstantynopola w październiku 710 roku: „Papież i jego wszyscy dostojnicy weszli do miasta z cesarskimi koźmi, wraz z siodłami, pozłacanymi uzdami i derkami; Papież z camelaucum, jak zwykł w Rzymie występować” – *Le Liber pontificalis. Texte, introduction et commentaire*. Wyd. L. Duchesne. T. 1. Paris 1955², s. 390. Czy chimeryczny lub nawet neurotyczny cesarz bizantyjski Justynian II Rhinotmetos tolerowałby fakt używania publicznego przez papieża tiary w stolicy cesarskiej, gdyby ona była oznaką władzy doczesnej biskupów Rzymu? Według *Constitutum Constantini* z VIII wieku papież Sylwester zdecydowanie odmówił przyjęcia korony cesarskiej ofiarowanej mu przez Kostantyna, ale przyjął tiarę ze względu na jej znaczenie religijne, gdyż jej śnieżnobiała barwa symbolizowała zmartwychwstanie: „korony, którą z naszej głowy jemu nałożyliśmy, z najczystszej złota i z drogimi klejnotami powinni używać i nosić na głowie ku Bożej chwale, na cześć świętego Piotra; sam zaś jego świątobliwość papież ponad koronę kapłaństwa, którą nosi ku chwale świętego Piotra, nie pozwolił używać korony z samego zupełnie złota, zatem nałożyliśmy na głowę jego świątobliwości frygijską jaśniejącą śnieżnobiałym blaskiem, podkreślając niedzielę zmartwychwstania, i trzymając uzdę konia Jego przyznaliśmy owemu urząd sługi ku czci świętego Piotra; ustanawiając, że wszyscy jego następcy, po kolei, tej frygijskiej będą używać podczas procesji dla naśladowania naszej władzy” – *Das Constitutum Constantini (Konstantinische Schenkung)*. Text. Wyd. H. Fuhrmann. W: *Monumenta Germaniae historica. Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi*. T. 10. Hannover 1968, s. 91–93, nr 16. Na tiarę wskazuje prawdopodobnie wyobrażenie na monecie papieża Sergiusza III (904–911). Poza tym jak wskazuje na to ikonografia patriarchatu aleksandryjskiego. Wydaje się, że patriarcha Aleksandrii nosił w starożytności nakrycie głowy w kształcie tiary; E. H. Kantorowicz, *Dwa ciała króla. Studium ze średniowiecznej teologii politycznej*. Przeł. M. Michalski, A. Krawiec. Warszawa 2007, s. 157–158; S. Capeti, *Mosaici di Ravenna. Mosaiken von Ravenna. Mosaics of Ravenna. Mosaïques de Ravenna*. Ravenna [ok. 1980], s. 52; R. W. Southern, *Kształtowanie średniowiecza...*, s. 108–112.

wyższość władzy duchownej nad jakąkolwiek zwierzchnością świecką¹⁵⁹. Działo się tak zapewne w nawiązaniu do etymologii nazwy „papa”, którą święty Atanazy Wielki (około 295–373) wywodził od skrótu dwóch łacińskich słów *pater patrum*, inni natomiast – od zwrotu *pastor pastorum*¹⁶⁰. We wspomnianych *Ordines Romani* władzę papieża określono jako *pontifex maximus* i *summus sacerdos* nad wszystkimi ziemskimi władcami.

Funkcjonowały wprawdzie świeckie wyjaśnienia symboliki tiary, ale zdecydowanie przeważały inne, a przede wszystkim wcześniejsze, jak np. według św. Aldhelma, biskupa angielskiego Sherborne (około 705–709), tiara była znakiem królewskiego kapłaństwa Chrystusowego¹⁶¹. Z kolei dla papieża Innocentego III, znakomitego średniowiecznego teologa, liturgisty, prawnika i wytrawnego historyka, tiara była nie tylko *signum imperii* (jak to lubią określać niektórzy historycy pomimo zmiany jej znaczenia w stosunku do

¹⁵⁹ W czasie ceremonii koronacji papieża kardynał-protodiakon, wkładając na głowę nowego biskupa Rzymu tiarę, wypowiadał słowa: „Accipe tiaram tribus coronis ornatam; et scias te esse Patrem Principum et Regum, Rectorem Orbis, in terra vicarium Salvatoris nostri Iesu Christi, Cui est honor et gloria in saecula saeculorum”.

¹⁶⁰ *Epistola S. Athanasii et Aegyptiorum Pontificum ad Felicem II papam. De infestationibus Arianorum. W: Patrologiae cursus completus. Series Latina. T. 13: Sanctorum Damasii papae et Paciani necnon Luciferi episcopi Calaritarii opera omnia [...].* Wyd. J.-P. Migne. Parisiis 1845, kol. 14; M. Wilks, *The apostolic and the bishop of Rome. II.* „Journal of Theological Studies” n. s. Vol. 14: 1963, nr 2, s. 333.

¹⁶¹ Aldhelmus Scireburnensis, *Epistulae. [Epistola] 4 ad Geruntium. W: Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi. T. 15: Aldhelmi Opera.* Wyd. R. Ehwald. Berolini 1919, s. 483: „Bowień przodkowie umieszczali tiarę na głowie biskupów; była ona okrągła ze skróconego lnianego płótna, jakby średnia kula: i to zaznacza się w ostrzyżonej części głowy; korona zaś to złota szerokość koła, która opasuje głowy królów. Obydwa znaki odzwierciedlone są na głowie duchownych, ponieważ Piotr mówił: *Wy jesteście plemieniem wybranym, królewskim kapłaństwem.* Symbolizuje się to przez obrzęd strzyżenia i golenia, aby odciąć wady i abyśmy wyzbyli się przewinień jak włosów naszego ciała”.

korony czy też przynajmniej pewnej jej reinterpretacji¹⁶²) na terenie, gdzie sprawował władzę królewską, ale przede wszystkim symbolizowała jego papieską *plenitudo potestatis ecclesiae*, jej chrystologiczny charakter, czego wyrazem było nawiązanie do ewangelicznej pokory. Papież ten, chcąc być *Pater Urbis et Orbis*, pragnąc dokonać wzmocnienia papiestwa *in spiritualibus*, wykorzystał w tym celu także symbolizm tiary, która łączyć miała oznaczenie papieża jako *pontifex maximus* i *summus sacerdos*, jak również wskazywać na niezależność władzy duchownej Kościoła od jakiegokolwiek władzy świeckiej, doskonale odróżniając jedną (*auctoritas*) od drugiej (*potestas* lub *imperium*), jak wnioskować można o tym z dokumentów papieskich (dekretal *Novit* z 1204) i soboru laterańskiego IV (1215)¹⁶³.

¹⁶² A. Paravicini Bagliani, *Le chiavi e la tiara...*, s. 10.

¹⁶³ *Innocentii III Romani Pontificis De sacro altaris mysterio. Libri sex. W: Patrologiae cursus completus [...] omnium SS. patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui aevo apostolico ad Innocentii III tempora floruerunt.* Wyd. J.-P. Migne. T. 217: *Innocentii III Romani pontificis Opera omnia. Tomis quatuor distributa.* Lutetiae Parisiorum 1855, kol. 785: „Największą ozdobą głowy był cidaris lub tiara, którą papież przyjmował na koniec, ukazując pokorę, o której Pan rzekł: *Każdy kto się wywyższa, będzie poniżony, a kto się unia, będzie wywyższony* (Łk 18). Tę zaś niósł na głowie, pokazując, że papież winien osiągnąć pokorę w umyśle na wzór naszej głowy [tzn. Chrystusa] tak przemawiającej: *Uczcie się ode mnie, bo jestem cichy i pokorny sercem* (Mt 11). Za pośrednictwem głowy bowiem się rozpoznaje umysł według tego: *Namaść sobie głowę i umyj twarz* (Mt 6)”; *Corpus iuris canonici...*, kol. 242–244; Sobór Laterański IV, Konstytucja 42 *O sprawiedliwości świeckiej.* W: *Dokumenty soborów powszechnych. Tekst grecki, łaciński, polski.* T. 2: (869–1312). *Konstantynopol IV, Lateran I, Lateran II, Lateran III, Lateran IV, Lyon I, Lyon II, Vienne.* Wyd. A. Baron, H. Pietras. Kraków 2002, s. 281; Y. Congar, *L'Église. De saint Augustin à l'époque moderne.* W: *Histoire des dogmes.* T. 3: *Christologie – sotériologie – mariologie,* fasc. 3. Paris 1970, s. 194–197; w kazaniu na święto św. Sylwestra papież Innocenty III twierdził, iż „godność papieska jest i znaczniejsza, i godniejsza, i większa aniżeli cesarska” – Innocentius PP. III, *I Sermone.* (*Sermones*). Wyd. S. Fioramonti. W: *Monumenta studia instrumenta liturgica.* T. 44. Città del Vaticano 2006, s. 306; A. M. Piazzoni,

Innocenty III, podnosząc etyczny charakter papiestwa (*ratione peccati*), przypisywał biskupowi Rzymu zadanie spowiednika panujących¹⁶⁴. Natomiast według Bonifacego VIII tiara była symbolem uniwersalności władzy papieskiej, a za Honoriuszem *Augustodunensis* (ok. 1080–ok. 1150) przede wszystkim znakiem jedności Kościoła (*una sancta Ecclesia*), chociaż niektórzy autorzy właśnie temu papieżowi przypisują zmianę wymowy ideowej tiary na zdecydowanie świecką¹⁶⁵. Oprócz tego istniały inne jeszcze interpretacje,

Historia wyboru papieży. Przel. M. Lehnert. Kraków 2004, s. 179–180; C. M. Rousseau, «*Pater Urbis et Orbis*». *Innocent III and his perspectives on fatherhood*. „Archivum Historiae Pontificiae” R. 37: 1999, s. 25–37; S. Swieżawski, *Eklezjologia późnośredniowieczna na rozdrożu*. W: *Studia do Dziejów Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*. T. 1. Kraków 1990, s. 82; B. Beyer de Ryke, *L’apport augustinien: Augustin et l’augustinisme politique*. W: *Histoire de la philosophie politique*. T. 2: *Naissances de la modernité*. Pod red. A. Renaut. Paris 1999, s. 79; C. Morris, *The papal monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*. Oxford 1991, s. 432–433.

¹⁶⁴ J. Mercier, *Dwadzieścia wieków historii Watykanu (Od św. Piotra do Jana Pawła II)*. Przel. J. Pieńkos. Warszawa 1986, s. 152–153.

¹⁶⁵ Bonifacius PP. VIII, *Les registres de Boniface VIII. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d’après les manuscrits originaux des archives du Vatican*. Wyd. G. Digard, M. Faucon, A. Thomas. W: *Bibliothèque des Écoles françaises d’Athènes et de Rome*. S. 2. T. 2. Paris 1904, kol. 580, nr 3410: „pokornie prosili [...] o łaskę [...] w większym pałacu diecezji w Rieti, gdzie teraz uroczyste byliśmy z braćmi naszymi i nieślismy na naszej głowie diadem albo koronę, którą pospolicie nazywa się królewską, przez co wskazuje się na jedność świętego Kościoła, którą sami wcześniej w Kościele Bożym po schizmie wprowadzili”; A. Paravicini Bagliani, *Bonifacio VIII...*, s. 223–225; *Honorii Augustodunensis operum pars tertia liturgica. Gemma animae sive De divinis officiis et antiquo ritu missarum, deque horis canonicis et totius annis solemnitatibus*. W: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. T. 172: *Saeculum XII. Honorii Augustodunensis Opera omnia ex codicibus mss. et editis nunc primum in unum collecta [...]*. Wyd. J.-P. Migne. Paris 1854, kol. 609: „O mitrze papieskiej. Także mitrę papieską ustanowiono na podstawie prawa. Jest ona sporządzona z batystu i nazywana tiarą, Ydaros [tn. cidaris] infulą, pileum. Mitra, która okrywa głowę, w której umiejscowione zostały zmysły, jest ich strażniczką przed podnietami świata, wo-

a wśród nich funkcjonowało przede wszystkim znaczenie trynitarne tiary: górna korona oznaczała moc Boga Ojca, środkowa – mądrość Syna, a najniższa – miłość Ducha Świętego. Znana była wreszcie symbolika moralna nawiązująca do cnót teologicznych: wiary, nadziei i miłości.

Pojawiają się wszakże osobliwe opinie, które chciały widzieć w potrójnej papieskiej koronie analogię do trzech koron cesarza: niemieckiej (srebrnej) z Akwizgranu, lombardzkiej (żelaznej) z Monzy (albo Mediolanu) i rzymskiej (złotej) z Rzymu, albo też dostrzegają w nich korony darowane papieżom przez Kostantyna I Wielkiego (około 282–337), Chlodwiga i Karola Wielkiego (742 lub 747–814), inni z kolei traktują je jako idee trzech języków: hebrajskiego, greckiego i łacińskiego, aby zaznaczyć władzę papieża nad wszystkimi władcami. Byli i tacy, którzy twierdzili, że papież nosi tiarę jako patriarcha, sędzia i prefekt. Tiarą natomiast w interpretacji kościelnej nie miała nigdy wyłącznego symbolu doczesnej władzy papieskiej. Przypisanie zatem tiarze papieskiej znaczenia przede wszystkim świeckiego wbrew historycznej ciągłości rozwoju jej kształtu i formy równoznaczne jest z bezkrytycznym przyjęciem liberalnej interpretacji głoszonej przez antykatolicką propagandę. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na podobieństwo tia-

bec przykazań Pana, dla korony życia, którą przyrzekł miłującym się. Mitra także jest Kościołem, głową zaś Chrystus, którego postać reprezentuje biskup. Mitra więc sporządzona z batysty z wielkim trudem doprowadzona do białej barwy okrywa głowę papieską, ponieważ Kościół oczyszczony przez chrzest, zabiegający przez trud dobrych uczynków, głowę swą, mianowicie Chrystusa, pragnie widzieć w chwale, ponieważ poprzez różne udręczenia nie waha się naśladować go dla korony chwały. Głowa papieska jest ozdabiana mitrą, ponieważ jego Kościół, wyjaśniewszy naukę, cieszy się jego godnością, ponieważ towarzyszy mu orszak duchowieństwa i ludu”; B. K. Vollmann, *Mitra...*, s. 50; T. J. Żuchowski, *Pałac papieski na Watykanie od końca V do początku XVI wieku. Ceremoniał a ewolucja kompleksu rezydencjonalnego*. W: *Historia Sztuki*. [Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu]. Nr 27. Poznań 1999, s. 90–91.

ry do epanokamelauchionu patriarchy w liturgii kościołów wschodnich¹⁶⁶. Heraldyka pojmuje jednak tiarę przede wszystkim jako symbol najwyższej władzy w Kościele i znak godności papieskiej¹⁶⁷.

MITRA

Obecnie w herbie Benedykta XVI znakami godności papieskiej są obok kluczy św. Piotra wywołujące sporo kontrowersji biskupia mitra i arcybiskupi paliusz¹⁶⁸. Aż do czasu papieża Grzegorza IV (827–844) opisana wcześniej mitra (czyli tiara) używana była w Rzymie tylko przez papieży i kardynałów. Od tego czasu, a szczególnie od połowy XI wieku poza Rzymem zaczęli używać jej *more Romano* także inni biskupi i opaci¹⁶⁹. Zapewne dlatego arcybiskupi Bene-

¹⁶⁶ E. Pokorzyna, *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych. Terminological dictionary of the outfitting of eastern rite churches with an appendage on Marian icons*. W: *Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Seria B*, t. 103. Warszawa 2001, s. 56–57; P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*. T. 1..., s. 51–52.

¹⁶⁷ A. Paravicini Bagliani, *Il corpo del papa...*, s. 121; M. Bettoja, *Lo stemma di Sua Santità Benedetto XVI...*, s. 12–13; P. Burke, *Myth and history*. W: *The Iron Crown and imperial Europe. Società di Studi Monzesi*. Vol. 1: *The Crown, the kingdom and the empire. A thousand years of history*. Pod red. G. Buccellati. Milan 1995, s. 3.

¹⁶⁸ Owo złamanie wielowiekowych reguł heraldycznych spowodowało pojawienie się twierdzenia, iż jest to wyraz „psucia” herbu papieskiego, który po obecnych zmianach z punktu widzenia ściśle heraldycznego, wyjąwszy skrzyżowane klucze, przedstawia się jak herb biskupa protestanckiego, bądź co najwyżej jako herb szczególnie ważnego biskupa, ale nic ponadto – M. Bettoja, *Lo stemma di Sua Santità Benedetto XVI...*, s. 15; P. Wieczorek, *Między tiarą a infułą. Herb Benedykta XVI*. „Juvenilia” R. 2: 2007, nr 2, s. 210–214; kontrowersje te uwidoczniły się w sposób dość gwałtowny na forum Internetowym The American Heraldry Society <http://americanheraldry.org/forums/>.

¹⁶⁹ *Germania Pontificia sive repertorium privilegiorum et litterarum a Romanis pontificibus ante annum MCLXXXVIII Germaniae ecclesiis monasteriis civitatibus singulisque personis concessorum*. Vol. 10: *Provincia Treverensis*. Pars 1: *Archidioecesis Truerensis*. Wyd. E. Boshof. Be-

wentu na mocy niepamiętnego przywileju wypływającego z poczucia własnego dostojęstwa i posłannictwa, wywołując sprzeciw papieży, używali aż do XV wieku tiary (do czasów papieża Pawła II 1464–1471) zamiast mitry biskupiej¹⁷⁰. Jednym z pierwszych biskupów, który otrzymał w kwietniu 846 roku od papieża Sergiusza II (844–847) prawo używania „Romana mitra” był „apostoł północy” arcybiskup Hamburga św. Ansgar (831–865). Papież ten powoływał się przy tym na nieznaną dokument dotyczący tegoż prawa nadany przez wspomnianego Grzegorza IV. Kolejni biskupi na tejsze stolicy otrzymywali również identyczny przywilej. W dniu 31 maja 993 przywilej taki otrzymał po powrocie

rolinii-Gottingae 1992, s. 57, nr 96; C. O’Conor, *Bibliotheca Ms. Stowensis. A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Stowe Library*. T. 1. Buckingham 1818, s. 5; O. Engels, *Pontificalien*. W: *Lexikon des Mittelalters*. [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 7..., kol. 97; A. Raddatz, *Insignien, kirchliche*. W: *Theologische Realenzyklopädie*. Pod red. G. Müller. Bd. 16: *Idealismus – Jesus Christus*. Berlin 1987, s. 200–201; H. Leclercq, *Mitre*. W: *Dictionnaire d’archéologie chrétienne et de liturgie*. Pod red. F. Cabrol, H. Leclercq [i in.]. T. 11, cz. 2: *Minister altaris – Monza*. Paris 1934, kol. 1554–1557; *Mitra*. W: *Encyklopedia Kościoła*. Opr. F. L. Cross, E. A. Livingstone. Przeł. E. Czerwińska [i in.]. T. 2. Warszawa 2003, s. 248; A. Paravicini Bagliani, *Le chiavi e la tiara...*, s. 67–68; *Enchiridion liturgicum completens theologiae sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem rubricarum*. Wyd. P. Radó. T. 2. Romae 1961, s. 1466–1567.

¹⁷⁰ B. Schimmelpfennig, *Die Tiara des Erzbischofs von Benevent*. W: *Ex ipsis rerum documentis. Beiträge zur Mediävistik. Festschrift für Harald Zimmermann zum 65. Geburtstag*. Pod red. K. Herbers, H. Henning Kortüm, C. Servatius. Sigmaringen 1991, s. 363–372; G. Andenna, *Gli arcivescovi di Benevento, la tiara e l’imitazione della simbologia del papato. Tra equivoci „involontari” e strategie di legittimazione*. „Rivista di storia della chiesa in Italia” Vol. 59: 2005, nr 2, s. 351–376; F. Bonnard, *Bénévent*. W: *Dictionnaire d’histoire et de géographie ecclésiastique*. Pod red. A. Baudrillart, A. de Meyer, É. van Cauwenbergh. T. 7. Paris 1934, kol. 1285; R. Michałowski, *Zjazd gnieźnieński. Religijne przesłanki powstania arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*. Wrocław 2005, s. 85–87.

z Rzymu biskup św. Wojciech z Pragi, gdy osiadł on w benedyktyńskim klasztorze w Břevnovie¹⁷¹.

Natomiast na początku stycznia w 967 roku papież Jan XIII (965–972) pozwolił opatowi Gotfrydowi z klasztoru San Bartolo poza murami Ferrary będącego „centrum duchowym diecezji” na używanie mitry. Z czasem takie uprawnienie zaczęły otrzymywać także duchowni niższych stopni, np. w 1051 roku papież Leon IX (1049–1054) zezwolił na używanie mitry nawet siedmiu kanonikom katedralnym z Besançon, których na ten czas tytułowano kardynałami. Podobnym przywilejem cieszyła się również kapituła lyońska¹⁷². Należy pamiętać, iż wówczas jest to uprawnienie przyznane *ad usum* a nie *ad exercitium*, jak to ma miejsce w przypadku biskupów.

Niekiedy papieże udzielali przywileju używania mitry, pastorału i innych insygniów biskupich też świeckim wład-

¹⁷¹ *Germania Pontificia sive repertorium privilegiorum et litterarum a Romanis pontificibus ante annum MCLXXXVIII Germaniae ecclesiis monasteriis civitatibus singulisque personis concessorum*. Vol. 6: *Provincia Hammaburgo-Bremensis*. Wyd. W. Seegrün, Th. Schieffer. Gottingae 1981, s. 28–29, nr 15; *Regesta Imperii*. Abt. 1: *Die Regesten des Kaiserreiches unter den Karolingern: 751–918 (926/962)*. Bd 4: *Papstregesten 800–911*. T. 2: 844–872. Lfg. 1: 844–858. Wyd. K. Herbers. Wien 1999, s. 26, nr 53; *Regesta Imperii*. Bd 2: *Sächsische Zeit*. T. 5: *Papstregesten 911–1024*. Wyd. H. Zimmermann. Wien 1969, s. 4, nr 5–6; s. 22, nr 55; s. 160, nr 408; *Regesta Imperii*. Bd 2: *Sächsische Haus: 919–1024*. T. 3: *Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto III 980 (983)–1002*. Wyd. J. F. Böhmer, M. Uhlirz. Graz 1956, s. 564, nr 1093b.

¹⁷² A. Ostoja, *L'antica abbazia benedettina di S. Bartolomeo alle porte di Ferrara*. Ferrara 1959, s. 26; M. Perrod, *Besançon (Diocèse)*. W: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*. Pod red. A. de Meyer, É. van Cauwenbergh. T. 8. Paris 1935, kol. 1155–1156; J. B. E. Pascal, *Origines et raison de la liturgie catholique en forme de dictionnaire, ou, Notions historiques et descriptives sur les rites et le cérémonial de l'Office Divin, les sacrements, les fêtes, la hiérarchie, les édifices, vases et ornements sacrés*. W: *Encyclopédie théologique, ou, Série de dictionnaires sur toutes les parties de la science religieuse [...]*. Pod red. J.-P. Migne. T. 8. Paris 1844, s. 819.

com, było to częścią wczesnośredniowiecznego wyobrażenia króla, który jako pomazaniec Boży (*Christus Domini*) był zarazem *rex et sacerdos*¹⁷³. Papież Mikołaj II (1059–1061) w roku 1061 zezwolił na to księciu czeskiemu Spytyniewowi II (1055–1061). Wkrótce potem Aleksander II (1061–1073) ozdobił mitrą następcę Spytyniewa księcia Wratysława II (1061–1092), który to przywilej potwierdzony został w grudniu 1073 roku przez papieża Grzegorza VII (1073–1085). Król sycylijski Roger II (1130–1154) przyjął z kolei od papieża Lucjusza II (1144–1145) razem z pastorałem pierścień, dalmatykę i sandały. Innocenty III pozwolił w roku 1204 na używanie mitry królowi Aragonii Piotrowi II Katolickiemu (1196–1213). W swoim kształcie mitra była wówczas, jak wskazują zabytki, koroną niemal identyczną albo przynajmniej bardzo podobną do papieskiej tiary, dopiero od połowy XI wieku zaczęła się ona przeobrażać powoli w *mitra bicornis*, która też wkrótce stała się właściwym symbolem godności biskupiej¹⁷⁴. Taka też mitra w herbie papieskim nigdy nie występowała.

Papież Innocenty III twierdził, iż „mitra oznacza znajomość Starego i Nowego Testamentu. Rogi są dwoma Testamentami; infule [z kolei] są duchem i literą”, czyli duchową i literalną wykładnię Pisma Świętego¹⁷⁵. Rogi symbolizują ponadto promienie wychodzące od głowy Mojżesza po spot-

¹⁷³ M. Bloch, *Spółczesność feudalna*. Przel. E. Bąkowska. Warszawa 1981, s. 560–566.

¹⁷⁴ *Regesta Pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. T. 1: (A s. Petro ad MCXLIII). Wyd. Ph. Jaffé. Lipsiae 1885², s. 530, nr 4158, s. 573, nr 4541, s. 564, nr 4452, s. 602, nr 4812; A. Paravicini Bagliani, *Le chiavi e la tiara...*, s. 67–68.

¹⁷⁵ *Innocentii III Romani Pontificis Mysteriorum evangelicae legis et sacramenti eucharistiae...*, kol. 796: „Mitra pontificis scientiam utriusque Testamenti significat; nam duo cornua duo sunt Testamenta, duae fimbriae spiritus et littera”.

kaniu z Bogiem, jak też języki ognia na głowach apostołów w dniu Zielonych Świąt (Dz 2, 3)¹⁷⁶.

Nad tarczą herbową papieża Benedykta XVI widnieje biskupia srebrna mitra z wychodzącymi z niej czerwonymi wstęgami zwanymi „infułami” lub „fanoni” (*ridimicula, fasciae, vittae*), zakończonymi złotym krzyżem i frędzelkami¹⁷⁷. Posiada ona trzy poprzeczne złote pasy *circuli* nawiązujące do symbolu trzech koron tiary. Pasy te połączone są przez pionowy złoty pas „w centrum” wskazujący na ich jedność w tej samej osobie. Pas ten ma formę *titulusa* łączącego trzy poziome pasy¹⁷⁸. Według autora herbu arcybiskupa Andrei Cordera Lanzy di Montezemolo symbolizować one mają potrójną władzę (*tria munera*) papieża: uświęcania, nauczania i rządzenia (*munus sanctificandi, munus docendi* oraz *munus regendi*)¹⁷⁹. Inni tłumaczą to jako symbol porządku, prawa i magisterium, które łączy osoba i posługa papieża. Do tiary nawiązują także bez wątpienia kolory mitry, czyli dwa nałożone na siebie metale: srebro i złoto, co było właściwe tylko dla potrójnej papieskiej korony. Najwidoczniej taki układ graficzny poszczególnych ozdób mitry „papieskiej” oraz ich barw inspirowany był trzema koronami *triregnum*. Z tej przyczyny niektórzy widzą w takiej mitrze ukrytą tiarę¹⁸⁰. Dodać należy także uwagę, że pewni autorzy, dokonując niewłaściwej interpretacji, widzą rów-

¹⁷⁶ K. Bogacka, *Insignia biskupie w Polsce. Pierścień, pektoral, infuła XI–XVIII w.* Warszawa 2008, s. 235–238.

¹⁷⁷ W. Maisel, *Archeologia prawna Europy.* Warszawa-Poznań 1989, s. 258–259.

¹⁷⁸ A. Pikulski, *Mitra. Studium historyczno-artystyczne...*, s. 98.

¹⁷⁹ A. Cordero Lanza di Montezemolo, *Lo stemma di papa Benedetto XVI...*, s. 6.

¹⁸⁰ R. Harmignies, *Les armoiries du pape Benoît XVI...*, s. 127; H. A. Engels, *Das neue päpstliche Wappen.* „Archives Héraldiques Suisses. Schweizer Archiv für Heraldik. Archivio Araldico Svizzero. Archivum Heraldicum” R. 13 [119]: 2005, nr 2, s. 129; P. Galik, *Benedykt XVI.* „Gazeta Rycerska” R. [4]: 2005, nr 3, s. 31.

nież w tychże pasach mitry nawiązanie do kształtu krzyża patriarchalnego¹⁸¹.

KLUCZE

Za tarczą herbu papieża Benedykta XVI umieszczono skrzyżowane w krzyż św. Andrzeja dwa klucze: złoty i srebrny, których pióra odwrócone są w prawo i w lewo, uchwyty kluczy skierowane ku dołowi połączone są czerwonym sznurkiem zakończonym na obu końcach chwostami. Według powszechnego przekonania klucze do domu czy miasta są symbolem władzy nad danym miejscem czy społecznością. Klucze – których strażnikiem jest św. Piotr Apostoł i jako *vicarius Christi* otwiera nimi bramy Królestwa niebieskiego – są symbolem właściwym udzielonej przez Zbawiciela Piotrowi i jego następcom władzy nad całym Kościołem (Mt 16, 19). „Władza kluczy” (*potestas clavium*) oznacza, że tylko ten, kto zamknie, ma prawo otworzyć, a zatem papież, będąc następcą Księcia Apostołów, posiada jako *vicarius Christi plenitudo potestatis* – pełnię suwerennej władzy w Chrystusowym Kościele w zarządzaniu skarbami Odkupienia i zasług Chrystusa oraz nauczania mocą jego naku¹⁸². To przekonanie było istotną częścią wiary Kościoła. Jak twierdził legat papieża św. Celestyna I (422–432) na sobór w Efezie ks. Filip w sobotę 11 lipca 431: „Nikt nie może wątpić, a wiadano o tym w każdej epoce, że święty i błogosławiony Piotr, książę i głowa apostołów, filar wiary oraz fundament Kościoła katolickiego, przyjął klucze królestwa

¹⁸¹ M. Ghirardi, *Stemma di papa Benedetto XVI*, <http://www.araldicacivica.it/home2.php?main=s&submain=benedettoxvi> [cytowany 6 V 2006, 17:35 MET].

¹⁸² G. Langevin, *Synthese de la tradition doctrinale sur la primauté du successeur de Pierre durant le second millénaire*. W: *Atti e documenti* [Pontificio comitato di scienze storiche]. T. 7: *Il primato del successore di Pietro. Atti del simposio teologico, Roma, [2–4] dicembre 1996* [promosso dalla Congregazione per la Dottrina della Fede]. Città del Vaticano 1998, s. 148–152.

od naszego Pana Jezusa Chrystusa, Zbawiciela i Odkupiciela rodzaju ludzkiego. Tenże Piotr żyje, przewodzi i sprawuje sąd aż do dziś i na zawsze w swoich następcach biskupach świętej Stolicy rzymskiej”¹⁸³. Według papieża Benedykta XVI istotną treścią tego prymatu jest stwierdzenie: „Piotr po wszystkie czasy ma być stróżem komunii z Chrystusem”¹⁸⁴.

Klucze jako atrybut św. Piotra pojawiły się w ikonografii kościelnej już w późnym antyku (z IV wieku pochodzi mozaika w kościele św. Konstancji w Rzymie i sarkofag w Classe)¹⁸⁵. Od XII wieku, a najpóźniej od pontyfikatu papieża Innocentego III, czyli od początku XIII wieku, kiedy to reforma gregoriańska osiągnęła swe apogeum, klucze, ulegając „heraldyzacji”, uzyskały swą autonomię ikonograficzną (odłączone zostały od wizerunku świętego Piotra) i stały się, jak wskazywała na to mozaika w starej konstantyńskiej bazylice watykańskiej, symbolem *Ecclesiae Romanae*. W drugiej ćwierci XIII wieku stały się one wyłącznie znakiem papieństwa oraz jego autorytetu w Kościele i w świecie wyrażanym na pieczęciach, monetach, sztandarach i herbach. W roku 1267 skrzyżowane klucze pojawiły się po raz pierwszy w pałacu papieskim w Viterbo wzniesionym w latach 1266–1267, za czasów papieża Klemensa IV (1265–1268). Bonifacy VIII jest pierwszym papieżem który według zachowanych dokumentów przyjął do swego papieskiego herbu klucze świętego Piotra. Postawił przez to herb papieski zawierający owe klu-

¹⁸³ *Acta conciliorum oecumenicorum issu atque mandato Societatis Scientiarum Argentoratensis*. T. 1: *Concilium universale Ephesenum*. Vol. 1: *Acta Graeca*. Pars 3: *Collectio Vaticana*. Wyd. E. Schwartz. Berolini-Lipsiae 1927, nr 106, s. 60; Sobór Watykański I, *Pierwsza konstytucja dogmatyczna o Kościele Chrystusowym Pastor aeternus*. W: *Dokumenty soborów powszechnych*. T. 4: (1511–1870). Wyd. A. Baron, H. Pietras. Kraków 2004, s. 917.

¹⁸⁴ Benedykt XVI, *Piotr – skala, na której Chrystus zbudował Kościół*. „L’Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 11, s. 55.

¹⁸⁵ J. Royt, *Słownik biblické ikonografie...*, s. 229–230; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych...*, s. 85.

cze zbawienia powyżej roślinnych czy też zwierzęcych godeł używanych przez władców chrześcijańskich w ich herbach¹⁸⁶.

W XIV wieku została opracowana stosowana do dzisiaj stylizacja tego symbolu: dwa klucze (złoty i srebrny) ułożone w krzyż św. Andrzeja (*crux decussata*) i przewiązane czerwonym sznurem. Owe dwa klucze wyrażają różne aspekty papieskiej *potestas clavium: scientia discernendi i potentia iudicandi*¹⁸⁷. Złoty klucz (po prawej stronie) symbolizuje sferę niebieską, władzę odpuszczania i otwierania, srebrny zaś (po lewej stronie) – władzę zamykania i związywania, czystość i szczerłość, a także ziemię. Pierwszy symbolizuje również władzę duchową papieża – *munus sanctificandi*, drugi natomiast wskazywał na jego funkcję królewską w Kościele – *munus regendi*, zwłaszcza w średniowieczu oznaczał on również suwerenność ziemską papieża w granicach państwa kościelnego (*Patrimonium Sancti Petri*). Według innego objaśnienia złoty klucz jest symbolem władzy, natomiast srebrny – duchowego autorytetu papieża. Rękojeści kluczy skierowane są ku dołowi, czyli do rąk następcy św. Piotra, co oznacza, że papież przebywa na ziemi. Pióra kluczy skierowane są w prawo i na lewo, a wycięcia w nich mają kształt krzyża, co wyraża symbolicznie, że władza ta płynie ze śmierci Chrystusa¹⁸⁸. Klucz ponadto według Pisma Świętego (Iz 22, 20–22; Ap 1, 18; 3, 7), a także zgodnie z najstarszą tradycją Kościoła wyrażoną w stwierdzeniu *Crux Domini claves Petri* jest metaforą krzyża¹⁸⁹. Wyjaśnia to,

¹⁸⁶ A. Paravicini Bagliani, *Le chiavi e la tiara...*, s. 20–21.

¹⁸⁷ Innocentius PP. III, *I Sermoni. (Sermones)...*, s. 434.

¹⁸⁸ M. Pastoureau, *Chiavi*. W: *Dizionario storico del papato...* [T. 1]..., s. 300–301; B. B. Heim, *Coutumes et droit héraldiques de l'Église...*, s. 65–66, 114–118; P. G. [P. Grison], *Clef*. W: *Dictionnaire des symboles...*, T. 2. Paris 1973, s. 51–52; U. Nilgen, *Schlüssel*. II. *Ikonographie, Symbolik*. W: *Lexikon des Mittelalters*. [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 7..., kol. 1493; P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*. T. 1..., s. 45–46.

¹⁸⁹ S. Kobielus, *Krzyż Chrystusa...*, s. 172–176.

dłaczego w herbie papieskim nie pojawia się krzyż w tradycyjnej łacińskiej formie.

SZNUR

Wiążący obydwie klucze czerwony sznur zakończony chwostami oznacza, że obie wspomniane władze są złączone i stanowią jedność¹⁹⁰. Ponadto jest on równocześnie symbolem służby: sługa bowiem, gdy miał posługiwać swemu panu i biesiadnikom, przepasywał się (papież, „sługa sług Bożych”, służy Bogu i wszystkim wiernym). Sznur jest również symbolem pielgrzymowania i pasterzowania, ponieważ pasterz prowadzi swe owce przez pielgrzymkę życia do nieba. Dlatego papież Benedykt XVI w czasie mszy świętej w rzymskiej Bazylice św. Jana na Lateranie z okazji objęcia katedry biskupa Rzymu mówił: „władza udzielona przez Chrystusa Piotrowi i jego następcom to w sensie absolutnym misja służebna. Władza nauczania w Kościele wiąże się z powinnością służby na rzecz posłuszeństwa wierze. Papież nie jest absolutnym władcą, którego myśl i wola stanowią prawo. Przeciwnie: posługa Papieża jest gwarancją posłuszeństwa Chrystusowi i światłu Jego słowa. Papież nie ma głosić własnych idei, ale winien nieustannie zespalać samego siebie i Kościół więzią posłuszeństwa Słowu Bożemu wobec wszelkich prób przystosowywania czy rozwodnienia i wszelkich przejawów oportunisty”¹⁹¹.

PALIUSZ

Pod tarczą herbową papieża Benedykta XVI umieszczony został paliusz. Paliusz w herbie papieskim jest zupełną nowością, bowiem od czasu, gdy papieże zaczęli używać

¹⁹⁰ P. Dudziński, *Alfabet heraldyczny...*, s. 155.

¹⁹¹ Benedykt XVI, *Posługa Papieża gwarancją posłuszeństwa Chrystusowi i Jego słowu*. 7 V – Msza św. w bazylice św. Jana na Lateranie z okazji objęcia katedry Biskupa Rzymu. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 7/8, s. 20.

herbów, nigdy nie pojawił się w żadnym z nich. Przez to herb ten upodabnia się do herbu każdego arcybiskupa. Paliusz na kontynencie europejskim miał bardzo ograniczone użycie heraldyczne, gdyż dość trudno przedstawiać paliusz w sposób zadowalający z punktu widzenia sztuki heraldycznej, używany więc był tylko jako zewnętrzna ozdoba tarczy.

Jest nim obecnie pas szeroki na trzy palce, czyli 4–6 cm, o długości około 33 cm, wykonany z białej, jagnięcej wełny. Znajduje się na nim sześć krzyży greckich z czarnego jedwabiu oraz dwie wypustki zakończone obszytymi czarnym jedwabiem ciężarkami opadające na piersi i plecy. Paliusz podtrzymywany jest trzema złotymi szpilami zakończonymi głowami ze szlachetnych kamieni (*spinulae*). Pierwotnie liczba tych krzyży nie była określona; we wczesnych przykładach znajdujemy dwa krzyże w kolorze jasnej purpury albo od czasu do czasu również koloru czerwonego; później umieszczane były cztery krzyże.

Nie wolno wszakże zapominać o fakcie, iż w IV wieku, kiedy paliusz pojawił się w użyciu biskupów Rzymu, był początkowo znakiem typowo liturgicznym i właściwym tylko papieżowi. *Liber Pontificalis* twierdzi, iż papież św. Marek († 336) nadał prawo noszenia paliusza biskupowi Ostii, jako że ten otrzymał przywilej konsekrowania biskupa Rzymu¹⁹². Papież św. Feliks IV (lub III) (526–530) w roku 530, na krótko przed swą śmiercią w obecności duchowieństwa i senatu miasta przekazał swój paliusz archidiaconowi Bonifacemu, wskazując tym samym na osobę swego następcy. I odwrotnie: odebranie paliusza było oznaką usunięcia z urzędu, czego przykładem jest czyn diakona rzymskiego i apokryzjariusza (legata) papieskiego na dworze cesarskim

¹⁹² *Le Liber pontificalis...*, s. 202–203: „Hic constituit ut episcopus Ostensis, qui consacrat episcopum, pallium uteretur et ab eodem episcopo urbis Romae consecraretur”.

Wigiliusza (533–537), który w roku 537 zerwał go z papieża św. Sylwesterem (536–537)¹⁹³.

Arcybiskupi i metropolici zaczęli otrzymywać paliusz od roku 513, kiedy to papież św. Symmach przesłał go biskupowi Arles św. Cezaremu (503–543), mianując go jednocześnie swoim reprezentantem na terenie Galii i Hiszpanii¹⁹⁴. Zasadę tę dla nowo utworzonych arcybiskupstw w całym Kościele łacińskim wprowadzono począwszy od X wieku, natomiast od czasu reformy gregoriańskiej dotyczyła ona wszystkich metropolitów. Rozporządzenia dotyczące tego obowiązku istniały już wcześniej, bowiem w 877 roku papież Jan VIII (872–882) nakazał, aby metropolici starali się u papieża o uzyskanie paliusza, inaczej utracą prawo do konsekrowania biskupów. Począwszy od połowy XI wieku metropolici mieli obowiązek osobiście lub poprzez wysłanników prosić papieża o paliusz *instanter*, *instantius*, *instantissime*, czyli w ciągu trzech miesięcy od daty ich święceń biskupich, albo jeśli już byli biskupami, od daty prowizji kanonicznej. Papież Paschalis II (1099–1118) około roku 1115 stwierdził, iż arcybiskup może wypełniać władzę metropolitalną dopiero po otrzymaniu paliusza. Innocenty III zakazał natomiast metropolitom używania tytułu arcybiskupa przed odebraniem paliusza. Tak zatem od wieku XII paliusz był symbolem *plenitudo pontificalis officii* metropolity, jak również jego uczestnictwa w misji *pasce oves meas* (J 21, 17) zleconej przez Chrystusa św. Piotrowi i jego rzymskim następcom¹⁹⁵.

¹⁹³ Tamże, s. 282, 293; A. M. Piazzoni, *Historia wyboru papieży...*, s. 68, 73–74.

¹⁹⁴ H. Leclercq, *Pallium*. W: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. Pod red. F. Cabrol, H. Leclercq [i in.]. T. 13, cz. 1: *Os – Papyrus*. Paris 1937, kol. 932; H. Pinoteau, *Le pallium de S. S. le pape Benoît XVI*. „Archives Héraldiques Suisses. Schweizer Archiv für Heraldik. Archivio Araldico Svizzero. Archivum Heraldicum” R. 14 [120]: 2006, nr 1, s. 134.

¹⁹⁵ B. Schimmelpfennig, *Pallium*. W: *Dizionario storico del papato...* [T. 2]..., s. 1074–1075; N. Re Del, *Pallio*. W: *Mondo Vaticano...*,

Pomimo zerwania z wielowiekową tradycją paliusz w herbie Benedykta XVI posiada wymowne znaczenie ewangeliczne i teologiczne, jest widzialnym znakiem kolegialności i jedności papieża z Kościołem urzeczywistnionym *cum Petro et sub Petro*¹⁹⁶. Symbolizuje on chrystusowe jarzmo, które jest lekkie, ale przede wszystkim wyobraża zabląkaną owieczkę poszukiwaną i uratowaną przez Dobrego Pasterza oraz pozostającą na jego ramionach. Ale jest to również odniesienie do Baranka ukrzyżowanego dla zbawienia ludzkości. Trzy czerwone greckie krzyże przypominają plamy krwi, znaki najwyższej ofiary krzyża. Kolory paliusza: biały i czerwony są bowiem barwami chrystusowymi. Średniowieczny benedyktyński mnich Rupert z Deutz (1075/1080–1129 lub 1130) opisał Chrystusa jako „śnieżnobiałego świętością i czerwonego męką”¹⁹⁷. Krzyże te są znakiem tego, iż arcybiskupie posłannictwo pasterskie wypełniane jest mocą Ukrzyżowanego, a czarne zakończenia oznaczają jego pasterską mądrość¹⁹⁸. Znaczenie i symbolikę paliusza utkanego z owczej wełny objaśnił sam papież w homilii podczas mszy świętej inaugurującej jego pontyfikat w niedzielę 24 kwietnia 2005, na którą zebrało się na placu św. Piotra około 400 tysięcy wiernych. Zauważył wówczas:

s. 793; B. B. Heim, *Coutumes et droit héraldiques de l'Église...*, s. 83–86; B. Nadolski, *Leksykon liturgii...*, s. 1140; *Enchiridion liturgicum...*, s. 1464–1465; W. Maisel, *Archeologia prawna Europy...*, s. 257–258.

¹⁹⁶ A. Cordero Lanza di Montezemolo, *Lo stemma di papa Benedetto XVI...*, s. 6; D. Tourneau Le, *Primato*. W: *Dizionario storico del papato...* [T. 2]..., s. 1205–1207.

¹⁹⁷ Rupertus abbas Tuitiensis, *In Cantica Canticorum de Incarnatione Domini commentariorum*. W: *Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica omnium s.s. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Innocenti III tempora floruerunt [...]*. Series Latina. T. 168. Wyd. J.-P. Migne. Parisiis 1854, kol. 920: „candicus sanctitate, rubicundus passione”.

¹⁹⁸ P. Dudziński, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich*. T. 1..., s. 67.

„to starożytne insygnium używane przez biskupa Rzymu od IV wieku można uznać za symbol jarzma Chrystusowego, jakie biskup tego miasta, sługa sług Bożych, bierze na swoje barki i pragnie wykonywać wspólnie z innymi biskupami, jego sufraganami. [...] Wełna ma przedstawiać zagubioną owcę, a także chorą lub słabą, którą pasterz bierze na ramiona i niesie do źródła żywej wody. Przypowieść o zagubionej owcy, której pasterz szuka na pustyni, była dla Ojców Kościoła obrazem tajemnicy Chrystusa i Kościoła. [...] Paliusz mówi przede wszystkim, że wszyscy jesteśmy niesieni przez Chrystusa. Zarazem jednak jest dla nas wezwaniem, byśmy nosili siebie nawzajem. Paliusz staje się zatem symbolem misji pasterza trzody powierzonej mu przez Chrystusa, jedynego i prawdziwego pasterza wszystkich, którzy w Niego wierzą, czyli papieskiego *munus docendi*, jak również Bożego jarzma, czyli woli Bożej, którą sługa sług bożych bierze na swoje barki¹⁹⁹.

¹⁹⁹ Benedykt XVI, *Wsluchiwać się z całym Kościołem w słowo i wolę Chrystusa. Msza św. z okazji inauguracji pontyfikatu*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 11; *Pontificium insignie Benedicti PP. XVI...*, s. 754.

Zakończenie

Herb Benedykta XVI jest mocno osadzony zarówno w tradycji Kościoła lokalnego, z którego wywodzi się kard. Joseph Ratzinger, jak i bogatego kulturowo i artystycznie dziedzictwa Kościoła powszechnego. Pomimo pewnych odstępstw od heraldycznych reguł ikonografia herbu oraz jego budowa wyrasta z heraldyki średniowiecznej. Dobór heraldycznych godeł nie był bowiem dziełem ślepego przypadku, ale w pełni przemyślanym papieskim wyborem. Herb ten, będąc dowodem tożsamości i godności właściciela, wyraża językiem heraldycznych symboli jego przesłanie, iż celem posługiwania tego następcy św. Piotra jest skoncentrowanie się na zdecydowanej obronie i głębokim uzasadnieniu rozumowym wiary.

Ideowa wymowa figur i kolorów wchodzących w skład herbu zawiera lapidarny zapis programu następcy Jana Pawła II. Jest to symbol pontyfikatu, który pragnie być gorliwym wypełnianiem *munus apostolicum* z przekonaniem, że wiara chrześcijańska jest w stanie przewyciężyć to wszystko, co zagraża godności współczesnego człowieka. Kod heraldyczny herbu papieskiego ze względu na swą wielowarstwowość i elastyczność jest niezwykle interesujący. Poszczególne godła, które nie są tylko pojedynczymi i osobnymi znakami, oraz tynktura papieskiego herbu układają się bowiem w pewien konsekwentny ciąg tworzący symboliczne, wielostronne ikonograficzno-heraldyczne powiązania, które można by sparafrazować określeniem: „wierność Bogu

przez wierność Ewangelii i Tradycji”. Bez przesady wypada przyjąć, że cała wcześniejsza postawa kardynała Ratzingera została symbolicznie wyrażona w godłach heraldycznych: jest nim zaangażowanie na rzecz przemian znajdujących się w kryzysie społeczeństw katolickich. Jeszcze inaczej można by tę rzeczywistość zinterpretować treścią tradycyjnych łacińskich maksym wymagających od wszystkich wiernych Kościoła nawrócenia: *Ecclesia semper reformanda* oraz *Ecclesia semper in reformatione*. Metoda korelacji teologii ks. Ratzingera z herbem Benedykta XVI pozwala nam lepiej zrozumieć, jakie zakresy obrony i uzasadnienia chrześcijaństwa wyraża ten papieski znak: wydobycie z alienacji współczesnego człowieka, przeciwstawianie się narastającemu barbarzyństwu, „dyktaturze relatywizmu”²⁰⁰, „nowej fali radykalnego oświecenia lub sekularyzacji” i odradzającego się wojującego ateizmu²⁰¹. Zatem obok innych form wypowiedzi Benedykt XVI przez program heraldyczny swego herbu zwraca się do świata z tym samym przesłaniem, które wygłosił w czasie mszy świętej inauguracyjnej, iż celem jego papieskiej posługi będzie troska o to „abyśmy przyznawali Chrystusowi centralne miejsce w naszym życiu”²⁰², tudzież aby pilnie „wysłuchiwać się wraz z całym Kościołem w słowo i wolę Chrystusa” i gorliwie bronić człowieka, prawdy, sprawiedliwości, tradycji, Kościoła i krzyża²⁰³, przekonując

²⁰⁰ J. Ratzinger, *Ku «dojrzałości» wiary w Chrystusa. 18 IV Homilia kard. Josepha Ratzingera podczas Mszy św. «pro eligendo Romano Pontifice»*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 30.

²⁰¹ Benedykt XVI, *Wywiad z Papieżem Benedyktem XVI. 5 sierpnia – Castel Gandolfo*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 11, s. 41; J. Delumeau, *Tra Gerusalemme e Atene un dialogo indispensabile. Delumeau: pericoloso l'«ateismo aggressivo»*. Da Parigi Daniele Zappalà. „Avvenire” R. 41: 2008, nr 17 z 20 I, s. A3.

²⁰² Benedykt XVI, *Imię nowego Papieża...*, s. 17.

²⁰³ Tenże, *Wysłuchiwać się z całym Kościołem w słowo i wolę Chrystusa...*, s. 11; E. J. Nowacka, *Spoleczno-polityczna myśl Benedykta XVI...*, s. 136.

zarazem, że wiara w Chrystusa inspiruje rozwój prawdziwej kultury człowieka. Wydobywając człowieka spod panowania władcy naszego świata, którym nie jest, jak wielu myśli, pieńiędz czy nawet sama władza, prawdziwym bowiem władcą, cesarzem naszej epoki jest kultura, a precyzyjnie kultura, która chce uniknąć problemu i obecności Boga²⁰⁴.

Analizując symbolikę herbu papieskiego, nie można odebrać jej również od patrona pontyfikatu papieża. W ten sposób papieski znak nabiera jeszcze głębszych wymiarów. Imię papieskie nawiązuje do św. Benedykta z Nursji (około 480–547), który uratował przed upadkiem cywilizację rzymską „i swoim życiem i dziełem wywarł zasadniczy wpływ na rozwój cywilizacji i kultury europejskiej”²⁰⁵. Ten wielki święty według pewnej tradycji narodził się dla nieba w Wielką Sobotę, w który to dzień przyszedł na świat w Bawarii, jak też został ochrzczony Joseph Ratzinger²⁰⁶. Tenże twórca zachodniego monastycyzmu poprzez działalność swych duchowych synów idących „z krzyżem, księgą i pługiem w rękach” nadał podstawy i kierunek rozwoju chrześcijańskiej Europy „od Morza Śródziemnego do Skandynawii, od Irlandii aż do Polski”²⁰⁷, doprowadził do zjednoczenia sił, które nie tylko przyczyniły się do zachowania dziedzictwa kulturalnego starożytności, ale ukształtowały nowy świat. Z tej to przyczyny św. Benedykt jest dla papieża „zasadni-

²⁰⁴ D. Rondoni, *Al cuore dell'impero moderno di una cultura senza Dio. Benedetto XVI sulle orme di Paolo di Tarso*. „Avvenire” R. 41: 2008, nr 17 z 20 I, s. A2.

²⁰⁵ Benedykt XVI, *Św. Benedykt...*, s. 52.

²⁰⁶ T. M. Dąbek, *Św. Benedykt z Nursji*. Kraków 2004, s. 64–65; B. Giemza, *Wędrowki przez rok kościelny z Benedyktem XVI...*, s. 94–95.

²⁰⁷ Pius PP. XII, *Homilia Beatissimi Patris inter Missarum sollemnia celebrata in Basilica Patriarchali S. Pauli Extra Moenia ob decimum quartum exactum saeculum ab obitu S. Benedicti Nursini*. „Acta Apostolicae Sedis” R. 39: 1947, s. 453; Paulus PP. VI, *Littera apostolica „Pacis nuntius”*. „Acta Apostolicae Sedis” R. 56: 1964, s. 965; P. Sczaniecki, *Święty Benedykt*. Tyniec 1987², s. 141–142.

czym punktem odniesienia dla jedności Europy i z mocą przypomina o niezbywalnych chrześcijańskich korzeniach jej kultury i cywilizacji²⁰⁸, dowodząc, „że Bóg nie jest jakąś zamierzłą hipotezą leżącą u początków świata, ale że jest On obecny w życiu człowieka, każdego człowieka”²⁰⁹.

W zrozumieniu teologicznego przesłania herbu pomocna jest wreszcie pierwsza encyklika Benedykta XVI *Deus caritas est*, w której podjął on zdecydowaną walkę o duszę zagubionych ludzi. „Wiara, pisał papież, jest światłem – w gruncie rzeczy jedynym – które wciąż na nowo rozprasza mroki ciemnego świata i daje nam odwagę do życia i działania” (nr 39)²¹⁰. W bogatym nurcie zaangażowania religijnego papieża obok różnych tego przejawów również herb apeluje do tych wszystkich, którzy w jakiś sposób związani są jeszcze z chrześcijaństwem, by uświadomili sobie, iż Europa przechodzi obecnie „z kultury chrześcijańskiej do agresywnej sekularyzacji”. Zaś stary kontynent bez Boga straci swoją tożsamość. Jeśli chce nadal istnieć i nie wycofać się z historii, stając się np. pustynią duchową czy wręcz „Eurabią”, musi, łącząc myślenie i życie, dokonać prawdziwego religijnego przewrotu, powrócić do swych chrześcijańskich korzeni i niezmiennych transcendentnych wartości. W przeciwnym razie „nieposkromiona żądza życia, która nie dając dziś ludziom spokoju, prowadzi do pustki utraconego życia”²¹¹.

²⁰⁸ Benedykt XVI, *Imię nowego Papieża...*, s. 16.

²⁰⁹ Tenże, *Św. Benedykt...*, s. 52.

²¹⁰ Tenże, *Encyklika Deus caritas est Ojca Świętego Benedykta XVI do biskupów, kapłanów i diakonów, do Osób konsekrowanych i wszystkich Wiernych świeckich o miłości chrześcijańskiej*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 3, s. 20.

²¹¹ J. Ratzinger, *Europa w dobie kryzysu kultury*. „Communio” R. 26: 2006, nr 3, s. 3–14; Benedykt XVI, *Nie możemy żyć bez dnia Pańskiego. Msza w katedrze św. Stefana* [w Wiedniu 9 IX 2007]. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 28: 2007, nr 10/11, s. 25; R. Brague, *Europa pomiędzy swoim rodowodem a przyszłością*. „Communio” R. 25: 2005, nr 4, s. 32–44; H. Y[annou], *Benoît XVI, chantre de « l'Europe chrétien-*

Heraldyka papieska będąca w pewnym stopniu metaforą Kościoła jako mistycznego ciała Chrystusa od ośmiu wieków jest jednocześnie ta sama w swych funkcjach, ale zarazem inna w swym kształcie. Ta trwałość heraldyki papieskiej uzewnętrznia także w niewątpliwy sposób wieczność Kościoła (*dignitas non moritur*). Poza tym dostosowywała się ona podobnie jak heraldyka innych grup społecznych oraz instytucji, terytoriów i państw do epok i następujących po sobie okoliczności²¹². Tak zatem i herb nowego papieża umieścić należy pomiędzy współczesnością i tradycją; znajdują się w nim bowiem zarówno symbole odwołujące się do ideałów płynących z historii i tradycji, jak i zarys programu pracy nowego papieża²¹³.

Wspomniano, że herb nowego papieża sytuuje się pomiędzy współczesnością i tradycją, łączy uświęconą tradycją symbolikę heraldyczną z dzisiejszą rzeczywistością. W niniejszym podsumowaniu zostały zaakcentowane zasadniczo elementy tradycyjne, bowiem one przeważają nad nowościami heraldycznymi. Fakt ten wskazuje oprócz tego na jeszcze jeden wymiar postawy papieża Benedykta XVI, który należałoby określić mianem „zakotwiczenia w ciągłości”. Owo zanurzenie w historii wyraża się w przypomnieniu, że zarówno Tradycja (pisana wielką literą, czyli apostolska), jak i tradycja kościelna (pisana małą literą, czyli z ustanowienia Kościoła, podlegająca zmianom) mają swoje znaczenie, oczywiście zgodnie z rangą teologiczną tych

ne ». *Il veut lutter contre la sécularisation du Vieux Continent*. „Le Figaro” R. 2005, nr 18 883 z 21 IV, s. 4.

²¹² É. Bouyé, *Les armoiries pontificales à la fin du XIIIe siècle. Construction d'une campagne de communication*. „Médiévales” R. 22: 2003, nr 44, s. 173–198; T. Panfil, *Lingua symbolica. O pochodzeniu i znaczeniach najstarszych symboli heraldycznych w Polsce*. Lublin 2002, s. 300.

²¹³ M. Liut, *Lo stemma del Papa. Tra storia e tradizione*. „Avvenire” R. 38: 2005, nr 104 z 29 IV, s. 4.

rzeczywistości²¹⁴. Niemniej herb papieski posiada rzucające się w oczy innowacje: brak tiary i arcybiskupi paliusz, z powodu których wyłamuje się z całej tradycji papieskiej heraldyki. Wydaje się, że rezygnacja z tego elementu stanowi owoc pewnego połączenia myśli Soboru Watykańskiego II z całą żywą tradycją Kościoła. Ostatni bowiem sobór przyniósł m.in. pogłębioną refleksję teologiczną na temat kolegalności biskupów i wsparł wysiłki ekumeniczne na rzecz jedności Kościoła z chrześcijańskimi wspólnotami odłączonymi. W tym kontekście tiara, która nie posiada wyraźnych odniesień ewangelicznych, stała się nie do końca zrozumiałym elementem symboliki papieskiej, zwłaszcza dla pokolenia, które nigdy nie widziało papieża w tiarze. Czy przez ten gest rezygnacji Benedykt XVI sugeruje, że należy zmienić lub zasadniczo przeinterpretować dogmat o nieomyślności papieża i tradycyjną naukę o prymacie następcy św. Piotra? Odpowiedź musi być negatywna i to zarówno na podstawie twórczości teologicznej kard. Josepha Ratzingera, jak i na podstawie samego przesłania herbu papieskiego. Nie wolno bowiem zapominać, iż mitra papieska z herbu Benedykta XVI poprzez swoją tynkturę i umieszczone na niej pasy nawiązuje w pewnej mierze do tiary i jej tradycyjnej symboliki. Poza tym, co się tyczy prymatu, warto podkreślić, iż papież pozostawił najbardziej istotny element papieskiego herbu: klucze. Ten zakorzeniony głęboko w Ewangelii symbol, przypomina o prawdzie, że pomimo kolegalności, w myśl której papież jest jednym z biskupów, następca św. Piotra posiada wyjątkowy status i pełną władzę kierowania Kościołem. Niewykluczone, że Benedykt XVI właśnie w ten sposób pragnie ukazać współczesnemu człowiekowi istotę posłannictwa następcy św. Piotra, który jest jednym

²¹⁴ Na temat rozróżnienia pomiędzy Tradycją apostołską i tradycją kościelną zob. szerzej: Y. M.-J. Congar, *La Tradition et les traditions. Essai historique*. Paris 1968; tenże, *La tradition et la vie de l'Eglise*. Paris 1984.

spośród wielu biskupów, a zarazem posiada większe prerogatywy niż wszyscy inni następcy apostołów. W herbie Benedykta XVI spotykają się prymat papieski i kolegialność biskupia, które zostają ze sobą uzgodnione m.in. w symbolu tiary zawartej w mitrze. Kolegialność, która w herbie symbolizowana jest przez palusz i przerobioną tiarę na kształt mitry, wspiera papieństwo. Z drugiej strony papież, który współpracuje z biskupami, posiada szczególną odpowiedzialność za losy Chrystusowego Kościoła – prymat, który symbolizują klucze i ukryta w mitrze tiara będąca klasycznym nakryciem głowy papieża²¹⁵. Biorąc pod uwagę te racje, można przyjąć, że nie tyle mamy tutaj do czynienia z rewolucją heraldyczną, ile raczej ze swoistą ewolucją symboli związaną z rozwojem teologii. Świadczy to wymownie o tym, iż papież, który docenia znaczenie tradycji kościelnej, nie zapomina zarazem, iż człowiek nie może być jej zakładnikiem (nieziemna jest bowiem jedynie Tradycja apostolska). „Tradycja nie jest przekazem martwych rzeczy lub słów. Tradycja to żywa rzeka, łącząca nas ze źródłem – w której źródło jest zawsze obecne”²¹⁶. Ta żywa tradycja niemniej jednak nie jest sprawą czysto indywidualną czy prywatną, ale społeczną, wręcz społecznie zorganizowaną i kontrolowaną przez Urząd Nauczycielski Kościoła²¹⁷. Chrześcijanin bowiem powinien adaptować nieustannie kościelną tradycję do swojego kontekstu wiary i pogłębiać ją tak, by była czymś żywym, przemawiającym, a nie tylko mało znaczącym dla dzisiejszego człowieka dziedzictwem przeszłości.

Odnosząc cytowaną na wstępie tego opracowania maksymę Gérarda de Nerval'a do herbu Benedykta XVI można

²¹⁵ A. Cordero Lanza di Montezemolo, *Lo stemma di papa Benedetto XVI...*, s. 6.

²¹⁶ Benedykt XVI, *Komunia w czasie – Tradycja*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 8, s. 39.

²¹⁷ M. Michalski, *Refleksje na tematy religijne*. Warszawa 1969³, s. 137.

przyjąć, że w pewien sposób opowiada on dzieje Kościoła lokalnego w Bawarii i Kościoła powszechnego, a także historię życia papieża. Charakteryzuje on osobowość kard. Josepha Ratzingera – „zwykłego i skromnego pracownika winnicy Pańskiej” oraz przedstawia program teologiczny pontyfikatu²¹⁸. Dziś, gdy wydaje się, że stoimy u progu pełnej restauracji pogańskiego świata wybór imienia przez kard. Ratzingera, jak i kształtu papieskiego herbu doskonale wpisują się w nadzieję tak chrześcijan, jak i każdego współczesnego człowieka wyrażoną w najważniejszym dziele filozoficznym schyłku XX wieku przez Alasdaira MacIntyre’a (* 1929) w jego *Dziedzictwie cnoty*: „Nie czekamy na Godota, lecz na kogoś innego – na kolejnego bez wątpienia bardzo odmiennego – świętego Benedykta”²¹⁹.

²¹⁸ *Habemus Papam*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 3; M. Pastoureau, *Średniowieczna gra symboli...*, s. 350.

²¹⁹ A. C. MacIntyre, *Dziedzictwo cnoty. Studium z teorii moralności*. Przeł. A. Chmielewski. Warszawa 1996, s. 466.

Bibliografia

- Acta conciliorum oecumenicorum*. T. 1: *Concilium universale Ephesenum*. Vol. 1: *Acta Graeca*. Pars 3: *Collectio Vaticana*. Wyd. E. Schwartz. Berolini-Lipsiae 1927.
- Aldhelmus Scireburnensis, *Epistulae*. W: *Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi*. T. 15: *Aldhelmi Opera*. Wyd. R. Ehwald. Berolini 1919, s. 475–503.
- Alexy Z. G., *Erb pápeža Benedikta XVI*. „Genealogicko-heraldický hlas” R. 17: 2006, nr 1, s. 35–36.
- Allen J. L. jr., *Benedykt XVI. Początki pontyfikatu*. Przeł. R. Bartołd. Poznań 2006.
- Tenže, *Papiež Benedykt XVI. Biografia Josepha Ratzingera*. Przeł. R. Bartołd. Poznań 2005.
- Andenna G., *Gli arcivescovi di Benevento, la tiara e l'imitazione della simbologia del papato. Tra equivoci „involontari” e strategie di legittimazione*. „Rivista di storia della chiesa in Italia” Vol. 59: 2005, nr 2, s. 351–376.
- Andrieu M., *Les ordines romani du haut Moyen Âge*. T. 4: *Les textes (Ordines XXXV–XLIX)*. Louvain 1965.
- Arias Villalta R., *Pierwsze kroki na Drodze do Santiago*. Przeł. A. i R. Wolakowie. „W drodze” R. [18]: 1990, nr 11, s. 74–79.
- De S. Corbiniano primo episc[opo] Frisingensi in Bavaria. Vita auctore Aribone episcopo Frisingensi*. W: *Acta Sanctorum [...] Septembris*. T. 3. Editio novissima. Wyd. Joanne Carnandet. Parisiis-Romae 1868, s. 261–296.
- Arfwidsson A., *Einleitung*. W: *Lunder germanistische Forschungen*. T. 10: *Zeno oder die Legende von den Heiligen drei Königen. Eine mittelniederdeutsche Version, unter Benutzung sämtlicher Handschriften*. Pod red. A. Arfwidsson. Lund-Kopenhagen 1940, s. 7–84.
- Arnaldi G., *Église et papauté*. Przeł. L. Hersant. W: J. Le Goff, J.-C. Schmitt [i in.], *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*. [Paris] 1999, s. 322–345.
- Epistola S. Athanasii et Aegyptiorum Pontificum ad Felicem II papam. De infestationibus Arianorum*. W: *Patrologiae cursus completus. Series Lati-*

- na. T. 13: *Sanctorum Damasii papae et Paciani necnon Luciferi episcopi Calaritanii opera omnia* [...]. Wyd. J.-P. Migne. Parisiis 1845, kol. 11–17.
- Augustinus Hipponensis, *Sermones supposititios in quatuor classes subjecto nunc primum ordine digestos*. W: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. T. 39. Wyd. J.-P. Migne. Lutetiae Parisiorum 1861.
- Augustyn św., *Objaśnienia Psalmów. Ps 58–77*. Przeł. J. Sulowski, opr. E. Stanula CSsR. W: *Pisma Starochrześcijańskich Pisarzy*. T. 39. Warszawa 1986.
- Tenże, *Wyznania*. Przeł. J. Czuj. Warszawa 1955².
- Bascapè G. C., Piazzo M. del, Borgia L., *Insegne e simboli. Araldica pubblica e privata medievale e moderna*. Roma 1983.
- Bautz F. W., Corbinian (Korbinian), *Missionar, Bischof von Freising, Heiliger*. W: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Pod red. F. W. Bautz, T. Bautz. T. 1. Hamm (Westf.) 1990, kol. 1124–1125.
- Bavoillot-Laussade R., *Tiara*. W: *Dizionario storico del papato*. Pod red. Ph. Levillain. Przeł. F. S. Sardi. [T. 2]. Milano 1996, s. 1438–1442.
- Benedict XVI. *The New Coat of Arms*, <http://heritage.villanova.edu/BenedictXVI/coatofarms.htm> [cytowany 23 II 2006, 11:40 MET].
- Benedykt XVI, *Bądźcie uczniami Chrystusa i głosście Go ludziom. Nieszpory i spotkanie z seminarzystami oraz osobami konsekrowanymi* [w Altötting]. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 11, s. 21–23.
- Tenże, *Codziennie mówię Bogu moje «tak». Spotkanie z mieszkańcami miasta*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 11, s. 12–13.
- Tenże, *Encyklika Deus caritas est Ojca Świętego Benedykta XVI do biskupów, kapłanów i diakonów, do Osób konsekrowanych i wszystkich Wiernych świeckich o miłości chrześcijańskiej*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 3, s. 4–21.
- Tenże, *Encyklika Spe Salvi Ojca Świętego Benedykta XVI do biskupów, prezbiterów i diakonów, do osób konsekrowanych i wszystkich wiernych świeckich o nadziei chrześcijańskiej*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 29: 2008, nr 1, s. 4–24.
- Tenże, *Imię nowego Papieża. 27 IV [2005] – Audiencja generalna na placu św. Piotra*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 16–17.
- Tenże, *Jakub Starszy*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 11, s. 57–58.
- Tenże, *Komunia w czasie – Tradycja*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 8, s. 38–39.
- Tenże, *Niczego nad służbę Bożą nie przedkładać. Spotkanie z cystersami w opactwie* [Heiligenkreuz]. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 28: 2007, nr 10/11, s. 28–30.

- Tenże, *Nie możemy żyć bez dnia Pańskiego. Msza w katedrze św. Stefana!* [w Wiedniu 9 IX 2007]. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 28: 2007, nr 10/11, s. 24–26.
- Tenże, *Papież nie narzuca wiary, lecz zachęca do szukania prawdy.* „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 29: 2008, nr 3, s. 12–16.
- Tenże, *Piotr – skała, na której Chrystus zbudował Kościół.* „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 11, s. 54–55.
- Tenże, *Posługa Papieża gwarancją posłuszeństwa Chrystusowi i Jego słowu. 7 V – Msza św. w bazylice św. Jana na Lateranie z okazji objęcia katedry Biskupa Rzymu.* „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 7/8, s. 18–21.
- Tenże, *Posłuszni prawdzie, staje się współpracownikami prawdy. 6 X [2006] – Msza św. na zakończenie sesji plenarnej Międzynarodowej Komisji Teologicznej.* „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 28: 2007, nr 1, s. 30–31.
- Tenże, *Sukcesja apostołska. Audiencje generalne.* „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2006, nr 9/10, s. 43–44.
- Tenże, *Święci zmieniają Kościół i świat. Czuwanie modlitewne.* „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 10, s. 24–26.
- Tenże, *Św. Benedykt.* „L'Osservatore Romano” R. 29: 2008, nr 6, s. 52–54.
- Tenże, *Wsluchiwać się z całym Kościołem w słowo i wolę Chrystusa. Msza św. z okazji inauguracji pontyfikatu.* „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 10–12.
- Tenże, *Wywiad z Papieżem Benedyktem XVI. 5 sierpnia – Castel Gandolfo.* „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 11, s. 41–47.
- Benedykt XVI. Papież nadziei.* Pod red. T. Sotowskiej. Warszawa 2005.
- Bernardus s., *Tractatus De statu virtutum.* W: *Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica omnium s.s. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Innocenti III tempora floruerunt [...].* Series Latina. T. 184: *S. Bernardi Clarae-Vallensis abbatis primi Opera omnia.* Vol. 3. Wyd. J.-P. Migne. Parisii 1879, kol. 791–812.
- Bettoja M., *Lo stemma di Sua Santità Benedetto XVI*, <http://www.sociastara.it/studi.php> [cytowany 25 VIII 2006, 21:12 MET].
- Beyer de Ryke B., *L'apport augustinien: Augustin et l'augustinisme politique.* W: *Histoire de la philosophie politique.* T. 2: *Naissances de la modernité.* Pod red. A. Renaut. Paris 1999, s. 43–86.
- Biedermann H., *Leksykon symboli.* Przel. J. Rubinowicz. Warszawa 2001.
- Bleistener C. D., *Kirchliche Heraldik in Bayern. Die Wappen der Erzbischöfe und Bischöfe seit 1817.* Neustadt an der Aisch 1986.
- Bloch M., *Spółczesność feudalne.* Przel. E. Bąkowska. Warszawa 1981.

- Bogacka K., *Insygnia biskupie w Polsce. Pierścień, pektoral, infuła XI–XVIII w.* Warszawa 2008.
- Bonifacius PP. VIII, *Les registres de Boniface VIII. Recueil des bulles de ce pape publiées ou analysées d'après les manuscrits originaux des archives du Vatican.* Wyd. G. Digard, M. Faucon, A. Thomas. W: *Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome.* S. 2. T. 2. Paris 1904.
- Bonnard F., *Bénévent.* W: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique.* Pod red. A. Baudrillart, A. De Meyer, Ét. Van Cauwenbergh [i in.]. T. 7. Paris 1934, kol. 1280–1289.
- Borkowska A., *Joseph Ratzinger w świetle prasy niemieckiej i polskiej*, http://www.zbn.uni.wroc.pl/ps_aborkowska.html [cytowany 7 X 2007, 08:33 MET].
- Bouyé É., *Héraldique médiévale des évêques de la France du Nord.* W: *Actes du Xe Colloque Internationale d'Héraldique. Bericht zum X. Internationalen Colloquium für Heraldik. Report X. International Colloquium of Heraldry. Rothenburg o. d. T. 22–27 IX 1997.* Pod red. C. D. Bleisteiner, München 1999, s. 123–152.
- Tenże, *L'Église médiévale et les armoiries. Histoire d'une acculturation.* „Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge” T. 113: 2001, nr 1, s. 493–542.
- Tenże, *Les armoiries pontificales à la fin du XIIIe siècle. Construction d'une campagne de communication.* „Médiévales” R. 22: 2003, nr 44, s. 173–198.
- Brague R., *Europa pomiędzy swoim rodowodem a przyszłością.* „Communio” R. 25: 2005, nr 4, s. 32–44.
- Buben M., *Encyklopedie heraldiky.* [Světská a církevní titulatura a realie]. Praha 1999³.
- Bullarum, diplomatum et privilegiorum sanctorum romanorum pontificum taurinensis editio locupletior facta collectione novissima plurium brevium, epistolarum, decretorum actorumque S. Sedis a S. Leone Magno usque ad praesens cura et studio collegii adlecti Romae virorum s. theologiae et ss. canonum peritorum quam ss. d. n. Pius papa IX apostolica benedictione erexit.* T. 8: A Gregorio XIII (an. MDLXXII) ad Sixtum V (an. MDLXXXVIII). Wyd. [A. Tomassetti, F. Gaude]. Augustae Taurinorum 1863.
- Burke P., *Myth and history.* W: *The Iron Crown and imperial Europe. Società di Studi Monzesi.* Vol. 1: *The Crown, the kingdom and the Empire. A thousand years of history.* Pod red. G. Buccellati. Milan 1995, s. 3–8.
- Capeti S., *Mosaici di Ravenna. Mosaiken von Ravenna. Mosaics of Ravenna. Mosaïques de Ravenna.* Ravenna [ok. 1980].
- Caraffa F., *Corbiniano.* W: *Bibliotheca sanctorum.* T. 4. Pod red. F. Caraffa, G. Morelli. Roma 1964, kol. 169–171.

- Cardini F., *Europa a islam. Historia nieporozumienia*. Przel. B. Bielańska. Kraków 2006.
- Carocci S., *La celebrazione aristocratica nello stato della chiesa*. W: *Collection de l'École française de Rome*. T. 201: *Le forme della propaganda politica nel Due et nel Trecento. Relazioni tenute al Convegno internazionale organizzato dal Comitato di studi storici di Trieste, dall'Ecole française de Rome e dal Dipartimento di storia dell'Universita degli studi di Trieste*. Trieste, 2–5 marzo 1993. Pod red. P. Cammarosano. Rome 1994, s. 345–367.
- Cetwiński M., *Czytanie herbów*. W: *Imago narrat. Obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich*. Pod red. S. Rosika, P. Wiszewskiego. W: *Acta Universitatis Wratislaviensis*. Nr 2478. *Historia*. Vol. 161. Wrocław 2002, s. 329–335.
- Charamsa K. O., *Współpracownik prawdy*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 23–26.
- Chat E., *Kardynał Joseph Ratzinger – współpracownik prawdy w Kościele Chrystusa*. „Kieleckie Studia Teologiczne” T. 6: 2007, s. 31–51.
- Chélini J., Branthomme H., *Drogi Boże. Historia pielgrzymek chrześcijańskich*. Przel. E. Sieradzińska, M. Stafiej-Wróblewska. Warszawa 1996.
- Chmielewski M., *Duc in altum! T.* [1]. Częstochowa 2005.
- Chorązki W., *Symbolika heraldyczna jako środek informacji*. „Zeszyty Prasoznawcze” R. 46: 2003, nr 3/4, s. 85–98.
- Coat of arms of Pope Benedict XVI*, <http://www.answers.com/topic/coat-of-arms-of-pope-benedict-xvi> [cytowany 23 II 2006, 12:04 MET].
- Congar Y., *L'Église. De saint Augustin à l'époque moderne*. W: *Histoire des dogmes*. T. 3: *Christologie – sotériologie – mariologie*, fasc. 3. Paris 1970.
- Das Constitutum Constantini (Konstantinische Schenkung)*. Text. Wyd. H. Fuhrmann. W: *Monumenta Germaniae historica. Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi*. T. 10. Hannover 1968, s. 55–98.
- Contamine P., *La Chiesa e la violenza*. W: *Storia del Cristianesimo. Religione – politica – cultura*. T. 6: *Un tempo di prove (1274–1449)*. Pod red. M. Mollat du Jourdin, A. Vauchez, R. Rusconi. Przel. P. Brugnoli. Roma 2000, s. 460–468.
- Cordero Lanza di Montezemolo A., *Lo stemma di papa Benedetto XVI*. „L'Osservatore Romano” R. 145: 2005, nr 101 z 28 IV, s. 6.
- Corpus iuris canonici*. P. 2: *Decretalium collectiones. Decretales Gregorii P. IX, Liber sextus decretalium Bonifacii P. VIII, Clementis P. V constitutiones, Extravagantes tum viginti Joannis P. XXII tum communes*. Wyd. A. L. Richter, E. Friedberg. Lipsiae 1881.

- Cywiński B., *Ślužyć prawdzie. Po konklawe. Nowego papieża witają głosy różne. Więcej w nich chyba oczekiwania niż wybuchów radości.* „Rzeczpospolita” R. [24]: 2005, nr 95 z 23/24 IV, s. 8.
- Dąbek T. M., *Św. Benedykt z Nursji.* Kraków 2004.
- Dąbrowska E., *Groby, relikwie i insygnia. Studia z dziejów mentalności średniowiecznej.* W: *Collectio archeologica historica et ethnologica.* Vol. 2. Warszawa 2008.
- Delumeau J., *Tra Gerusalemme e Atene un dialogo indispensabile. Delumeau: pericoloso l'ateismo aggressivo.* Da Parigi Daniele Zappalà. „Avvenire” R. 41: 2008, nr 17 z 20 I, s. A3.
- Diederich T., *Heraldik, kirchliche.* W: *Lexikon für Theologie und Kirche.* Pod red. W. Kasper [i in.]. T. 4. Freiburg im Br. 1995, kol. 1431–1432.
- Diethmar von Merseburg, *Kronika Thietmara.* Przeł. i wyd. M. Z. Jedlicki. W: *Biblioteka Tekstów Historycznych.* T. 3. Poznań 1953.
- Joannis Dlugosii *Banderia Prutenorum.* Wyd. C. Górski. Varsaviae 1958.
- Dmitruk K., *Galaktyki kultury. W: Kultura żywego słowa w dawnej Polsce.* Pod red. H. Dziechcińskiej. Warszawa 1989, s. 12–38.
- Dossier pape Benoît XVI. Blason,* http://catholique-belle-ars.cef.fr/page_boiteoutils/papebenoit16.htm [cytowany 2 X 2006, 22: 34 MET].
- Dudziński P., *Alfabet heraldyczny.* Warszawa 1997.
- Tenże, *Logo, czy herb? Dylematy współczesnej emblematyki kościelnej. W: Polska heraldyka kościelna – tradycja i współczesność. Konferencja naukowa 11 grudnia 2006 r. Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Wydział Nauk Historycznych i Społecznych. Instytut Nauk Historycznych. Katedra Nauk Pomocniczych.* [Pod red. P. Dudzińskiego, K. Łataka]. Kraków-Kamień 2007, s. 9–22.
- Tenże, *Współczesna heraldyka i zwyczaje heraldyczne w kościołach chrześcijańskich.* T. 1–2. Warszawa 2007.
- Dupré Theseider E., *Bonifacio VIII. W: Documenti e studi storici anagnini.* T. 12. Anagni 1995.
- Eckl V., *Bär, Mohr und Muschel. Ein Mann aus Gauting entwarf Vorläufer des Papst-Wappens.* „Die Tagestpost” R. 58: 2005, nr 50 z 28 IV, s. 8.
- Enchiridion liturgicum complectens theologiae sacramentalis et dogmata et leges iuxta novum codicem rubricarum.* Wyd. P. Radó. T. 2. Romae 1961.
- Engels H. A., *Das neue päpstliche Wappen.* „Archives Héraldiques Suisses. Schweizer Archiv für Heraldik. Archivio Araldico Svizzero. Archivum Heraldicum” R. 13 [119]: 2005, nr 2, s. 129–130.
- Engels O., *Pontificalien.* W: *Lexikon des Mittelalters.* [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 7: *Planudes bis Stadt (Ruś).* München 2002, kol. 96–97.
- Tenże, *Tiara.* W: *Lexikon des Mittelalters.* [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 8: *Stadt (Byzantinische Reich) bis Werl.* München 2002, kol. 759.

- Das Erzbistum Magdeburg*. Opr. G. Wentz, B. Schwineköper. W: *Germania sacra*. Abt. 1, 4; *Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg*. Bd. 1, t. 1: *Das Domstift St. Moritz in Magdeburg*. Berlin-New York 1972.
- Falczyński Z., *Ratzinger Josef*. W: *Leksykon teologii fundamentalnej*. Pod red. M. Ruseckiego [i in.]. Lublin-Kraków 2002, s. 1002–1004.
- Fernández Ferreira R., *Símbolos Cristianos en la Antigua Siria*. W: *Patrimoine Syriaque*. T. 4. Kaslik 2004.
- Feuillet M., *Leksykon symboli chrześcijańskich*. Przeł. M. Paleń. Poznań 2006.
- Fijałek J., *Życie i obyczaje kleru w Polsce średniowiecznej na tle ustawodawstwa synodalnego*. Kraków 1997².
- Filip V., *Wappen*. W: *Lexikon des Mittelalters*. [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 8: *Stadt (Byzantinische Reich) bis Werl*. München 2002, kol. 2031–2034.
- Flachenecker H., *Schottenklöster*. W: *Lexikon des Mittelalters*. [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 7: *Planudes bis Stadt (Ruś)*. München 2002, kol. 1543–1544.
- Fliche A., *La riforma gregoriana e la riconquista cristiana (1057–1123)*. W: *Storia della Chiesa*. Pod red. A. Fliche, V. Martin. T. 8. Torino 1977.
- Fliege J., *Die Legende von Zeno oder den Heiligen Drei Königen*. W: *Latein und Volkssprache im deutschen Mittelalter, 1100–1500. Regensburger Colloquium 1988*. Pod red. N. Henkel, N. F. Palmer. Tübingen 1992, s. 223–232.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*. Przeł. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński. Warszawa 1990.
- Frale B., *Templariusze*. Przeł. P. Dyrda. Warszawa 2008.
- Franzen A., *Corbinien (Saint)*. W: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*. Pod red. A. Baudrillart, A. de Meyer, Ét. van Cauwebergh [i in.]. T. 13. Paris 1956, kol. 825–826.
- Friar S., Ferguson J., *Basic heraldry*. London 1993.
- Gage J., *Kolor i kultura. Teoria i znaczenie koloru od antyku do abstrakcji*. Przeł. J. Holzman. Kraków 2008.
- Galbreath D. L., *A treatise on ecclesiastical heraldry*. Part 1: *Papal heraldry*. Cambridge 1930.
- Galik P., *Benedykt XVI*. „Gazeta Rycerska” R. [4]: 2005, nr 3, s. 30–31.
- Germania Pontificia sive repertorium privilegiorum et litterarum a Romanis pontificibus ante annum MCLXXXVIII Germaniae ecclesiis monasteriis civitatibus singulisque personis concessorum*. Vol. 6: *Provincia Hammaburgo-Bremensis*. Wyd. W. Seegrün, Th. Schieffer. Gottingae 1981.
- Germania Pontificia sive repertorium privilegiorum et litterarum a Romanis pontificibus ante annum MCLXXXVIII Germaniae ecclesiis monasteriis civitatibus singulisque personis concessorum*. Vol. 10:

- Provincia Treverensis*. Pars 1: *Archidioecesis Trverensis*. Wyd. E. Boshof. Berlinii-Gottingae 1992.
- Ghirardi M., *Stemma di papa Benedetto XVI*, <http://www.araldicacivica.it/home2.php?main=s&submain=benedettoxvi> [cytowany 6 V 2006, 17:35 MET].
- Giemza B., *Wędrowki przez rok kościelny z Benedyktem XVI*. Kraków 2007.
- Gigilewicz E., *Ustawodawstwo heraldyki kościelnej*. W: *Kościół i historia. Drogi i wzajemne powiązania. Księga pamiątkowa ku czci księdza profesora Anzelma Weissa*. Pod red. S. Tylusa, J. Walkusza. Lublin 2001, s. 153–164.
- Gorra M. C. A., *Habemus Papam! La cronotassi pontificia da Bonifacio VIII a Benedetto XVI*. „Nobiltà” R. 13: 2005, s. 133–210.
- Granozio R., *Stemmi e papi. Indice per conoscere epoche e papi dagli stemmi sovrapposti ad opere d'arte*. Roma 1936.
- Grieco G., „*Aprite le porte a Cristo*”. *I viaggi apostolici di Giovanni Paolo II*. „Asprenas” Vol. 53: 2006, nr 1/2, s. 35–58.
- [Grison P.] P.G., *Clef. W: Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*. Pod red. J. Chevalier, A. Gheerbrant. T. 2. Paris 1973, s. 51–52.
- Tenże, *Or. W: Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*. Pod red. J. Chevalier, A. Gheerbrant. T. 3. Paris 1974, s. 322–323.
- Tenże, *Tiare. W: Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*. Pod red. J. Chevalier, A. Gheerbrant. T. 4. Paris 1974, s. 297.
- Grossi V., Sesboüé B., *Łaska i usprawiedliwienie: od świadectwa Pisma Świętego do końca średniowiecza*. W: *Historia dogmatów*. Pod red. B. Sesboüé. T. 2: *Człowiek i jego zbawienie*. Przeł. P. Rak. Kraków 2001, s. 233–280.
- Grünbeck E., *Zeno. W: Lexikon des Mittelalters*. [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 9: *Werla bis Zypresse. Anhang. Registre*. München 2002, kol. 529.
- Grzegorz Wielki św., *Moralia. Komentarz do Księgi Hioba*. T. 1: *List, przedmowa, księgi I–IV*. Przeł. T. Fabiszak, A. Strzelecka, R. Wójcik. W: *Źródła monastyczne*. T. 39. Kraków 2006.
- Habemus Papam*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 3.
- Hani J., *Symbolika świętyni chrześcijańskiej*. Przeł. A. Q. Laviq. Kraków 1998.
- Heim B. B., *Coutumes et droit héraldiques de l'Église*. Preface par D. L. Galbreath. Paris 1949.
- Tenże, *Héraldique ecclésiastique*. W: *Dictionnaire de droit canonique*. Pod red. R. Naz. T. 5. Paris 1953, kol. 1093–1105.

- Tenże, *Heraldry in the Catholic Church. Its origin, customs and laws*. Gerrards Cross-New Jersey 1978.
- Tenże, *L'araldica nella Chiesa Cattolica. Origini, usi, legislazione*. [Città del Vaticano] 2000.
- Tenże, *Or and argent*. Gerrards Cross 1994.
- Tenże, *Wappenbrauch und Wappenrecht in der Kirche*. Olten [1947].
- Herb Benedykta XVI*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 27.
- Herklotz I., *Gli eredi di Costantino. Il papato, il Laterano e la propaganda visiva nel XII secolo*. W: *La corte dei papi*. T. 6. Roma 2000.
- Hieronim św., *List LXIV do Fabioli*. W: tenże, *Listy*. Przeł. J. Czuj. T. 2. Warszawa 1953, s. 35–56.
- Hoffsümmer W., *Leksykon dawnych i nowych symboli do wykorzystania w praktyce duszpasterskiej i katechetycznej*. Przeł. A. Makowska. Kielce 2001.
- Honorii Augustodunensis operum pars tertia liturgica. Gemma animae sive De divinis officiis et antiquo ritu missarum, deque horis canonicis et totius annis solemnitatibus*. W: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. T. 172: *Saeculum XII. Honorii Augustodunensis Opera omnia ex codicibus mss. et editis nunc primum in unum collecta* [...]. Wyd. J.-P. Migne. Parisiis 1854, kol. 541–738.
- Innocentii III Romani Pontificis De sacro altaris mysterio. Libri sex*. W: *Patrologiae cursus completus* [...] *omnium SS. patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui aevo apostolico ad Innocentii III tempora floruerunt*. Wyd. J.-P. Migne. T. 217: *Innocentii III Romani pontificis Opera omnia. Tomis quatuor distributa*. Lutetiae Parisiorum 1855, kol. 774–915.
- Innocentius PP. III, *I Sermoni. (Sermones)*. Wyd. S. Fioramonti. W: *Monumenta studia instrumenta liturgica*. T. 44. Città del Vaticano 2006.
- Iohannes Paulus PP. II, *Legge fondamentale dello Stato della Città del Vaticano*. W: tenże, *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*. T. 23, cz. 2: 2000 (luglio–dicembre). [Città del Vaticano] 2002, s. 968–974.
- Tenże, *La vocazione umana e cristiana delle nazioni del continente Europeo. Atto europeistico a Santiago de Compostela*. W: Tenże, *Insegnamenti di Giovanni Paolo II*. T. 5, cz. 3: 1982 (luglio–dicembre). Wyd. G. Grieco. [Città del Vaticano] 1982, s. 1257–1263.
- Sancti Isidori, Hispalensis Episcopi, Opera Omnia. De ecclesiasticis officiis*. W: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. T. 83. Wyd. J.-P. Migne. Lutetiae Parisiorum 1862, kol. 737–826.
- Jankowiak F., *Pellegrinaggio (Epoca moderna e contemporanea)*. W: *Dizionario storico del papato*. Pod red. Ph. Levillain. Przeł. F. S. Sardi. [T. 2]. Milano 1996, s. 1123–1125.

- Jéquier L., *Début et développement de l'emploi des armoiries dans les sceaux*. W: [Comunicaciones a] XV [decimoquinto] congreso internacional de las ciencias genealógica y heráldica, Madrid, 19–25 septiembre 1982. [Pod red.] CSIC, instituto Salazar y Castro. T. 2. Madrid 1983, s. 317–343.
- Magistri Johannis de Bado Aureo Tractatus de armis (II)*. W: *Medieval Heraldry. Some fourteenth century heraldic works*. Wyd. E. J. Jones. Cardiff 1943, s. 144–212.
- Kaliszczyk J., *Mędracy ze Wschodu. Legenda i kult Trzech Króli w średniowiecznej Polsce*. Warszawa 2005.
- Kantorowicz E. H., *Dwa ciała króla. Studium ze średniowiecznej teologii politycznej*. Przeł. M. Michalski, A. Krawiec. Warszawa 2007.
- Kobieliński S., *Krzyż Chrystusa. Od znaku i figury do symbolu i metafory*. Warszawa 2000.
- Tenże, *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*. Warszawa 2002.
- Kopaliński W., *Słownik symboli*. Warszawa 2006.
- Kowalewicz H., „*Historia Trium Regum*” Jana z Hildesheimu. W: *Monografie z dziejów nauki i techniki*. T. 87: *Studia z dziejów geografii i kartografii*. Pod red. J. Babicz. Wrocław 1973, s. 289–294.
- Kramer von Reisswitz C., *Wybór papieży. Kardynałowie i konklawe*. [Przeł. P. Lewiński]. Warszawa 2003.
- Krapiec M. A., *Tradycja, ewolucja i rewolucja*. „Cywilizacja” R. [7]: 2007, nr 23, s. 8–14.
- Kuczyński S. K., *Człowiek wobec świata herbów*. W: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*. Pod red. R. Michałowskiego [i in.]. Warszawa 1997, s. 331–332.
- Tenże, *Herby*. W: *Wielka encyklopedia PWN*. T. 11. Pod red. J. Wojnowskiego. Warszawa 2002, s. 252–253.
- Tenże, *Niektóre zagadnienia symboliki heraldycznej na tle funkcjonowania herbu jako znaku*. W: *Problemy nauk pomocniczych historii*. T. 2: *Materiały na II konferencję poświęconą naukom pomocniczym historii*. Katowice-Wisła, 26–29 V 1973. Pod red. J. Szymańskiego. Katowice 1973, s. 29–43.
- Tenże, *Znaki pielgrzymie*. W: *Colloquia Mediaevalia Varsoviensia*. T. 2: *Peregrinationes. Pielgrzymki w kulturze dawnej Europy*. Pod red. H. Manikowskiej i H. Zaremskiej. Warszawa 1995, s. 321–327.
- Kulikowski A., *Wielki herbarz rodów polskich*. Warszawa 2005.
- Kunkel R., *Wyposażenie heraldyczne późnogotyckiego kościoła parafialnego na Mazowszu*. „Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego” n. s. T. 2: 1995, s. 63–73.
- Künstle K., *Ikongraphie der christlichen Kunst*. T. 2: *Ikongraphie der Heiligen*. Freiburg im Br. 1926.

- Kutzner M., *Wielkopolski kościół szlachecki u schyłku średniowiecza. W: Podług nieba i zwyczaju polskiego. Studia z historii architektury, sztuki i kultury ofiarowane Adamowi Miłobędzkiemu*. Pod red. Z. Bani [i in.]. Warszawa 1988, s. 105–119.
- Labande E. R., *Pellegrini o crociati? Mentalità e comportamenti a Gerusalemme nel secolo XII*. „Aevum” R. 54: 1980, s. 225–229.
- Ladner G. B., *Medieval and modern understanding of symbolism: a comparison*. „Speculum” Vol. 54: 1979, nr 2, s. 223–256.
- Tenże, *Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters*. T. 2: *Von Innozenz II. zu Benedikt XI*. W: *Monumenti di antichità cristiana*. Serie 2, cz. 4. Città del Vaticano 1970.
- Tenże, *Die Papstbildnisse des Altertums und des Mittelalters*. T. 3: *Adenda et corrigenda. Anhang und Exkurse. Schlusskapitel: Paps-tikonographie und allgemeine Portratikonographie im Mittelalter*. Register. W: *Monumenti di antichità cristiana*. Serie 2, cz. 4. Città del Vaticano 1984.
- Langevin G., *Synthèse de la tradition doctrinale sur la primauté du successeur de Pierre durant le second millénaire*. W: *Atti e documenti [Pontificio comitato di scienze storiche]*. T. 7: *Il primato del successore di Pietro. Atti del simposio teologico, Roma, [2–4] dicembre 1996 [promosso dalla Congregazione per la Dottrina della Fede]*. Città del Vaticano 1998, s. 147–168.
- Leclercq H., *Mitre*. W: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. Pod red. F. Cabrol, H. Leclercq [i in.]. T. 11, cz. 2: *Minister altaris – Monza*. Paris 1934, kol. 1554–1557.
- Tenże, *Pallium*. W: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. Publ. par F. Cabrol, H. Leclercq [i in.]. T. 13, cz. 1: *Os – Papyrus*. Paris 1937, kol. 931–940.
- Tenże, *Tiare*. W: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*. Pod red. H. Marrou. T. 15, cz. 2. Paris 1953, kol. 2292–2298.
- Legenda o św. Jadwidze. Legende der hl. Hedwig*. Oprac. T. Ehlert, W. Mrozowicz. Przeł. J. Łukosz. Wrocław 2000.
- Le Liber pontificalis. Texte, introduction et commmentaire*. Wyd. L. Duchesne. T. 1. Paris 1955².
- [Lipiński É.] *ELip, Esclave*. W: *Dictionnaire encyclopedique de la Bible*. Pod red. P.-M. Bogaert [i in.]. [Turnhout] 1987, s. 427–428.
- Liut M., *Lo stemma del Papa. Tra storia e tradizione*. „Avvenire” R. 38: 2005, nr 104 z 29 IV, s. 4.
- Lurker M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych*. Przeł. K. Romaniuk. Poznań 1989.
- Lustiger J.-M., *Wybór Boga. Z kardynałem rozmawiają Jean-Louis Missika i Dominique Wolton*. Przeł. A. Turowiczowa. Kraków 1992.

- Maccarone M., *Il sepolcro di Bonifacio VIII nelle basilica vaticana*. W: *Mediaevalia. Collana di storia dell'arte medievale*. T. 1: Roma anno 1300. *Atti della IV settimana di studi di storia dell'arte medievale dell'università di Roma „La Sapienza”* (19–24 maggio 1980). Pod red. A. M. Romanini. Roma 1983, s. 753–771.
- MacIntyre A. C., *Dziedzictwo cnoty. Studium z teorii moralności*. Przel. A. Chmielewski. Warszawa 1996.
- Maisel W., *Archeologia prawna Europy*. Warszawa-Poznań 1989.
- Mallevoüe D. de, *André Damien : « Il sera un grand pape »*. *Le vice-président de l'Académie des sciences morales et politiques salue un des confrères*. „Le Figaro” R. 2005, nr 18 882 z 20 IV, s. 2E.
- Marchesi G., *Lo stemma pontificio di Benedetto XVI*. „La Civiltà Cattolica” R. 156: 2005, vol. 2, nr 11, s. 481–485.
- Marchioro D., *Lo stemma di papa Ratzinger*, http://www.novena.it/il_punto/stemma.htm [cytowany 6 V 2006, 17:22 MET].
- Martin J., *Heraldry in the Vatican. L'araldica in Vaticano. Heraldik im Vatikan*. Wyd. P. Bander van Duren. Gerrards Cross 1987.
- Mastrofini F., *Araldica, otto secoli di creatività e rigore*. „Avvenire” R. 38: 2005, nr 104 z 29 IV, s. 4.
- McCarthy M. F., *Armoria pontificalium. A roll of papal arms 1012–2006*. Darlinghurst, NSW 2007.
- Tenže, *Heraldica Collegii Cardinalium. A roll of arms of the College of Cardinals*. [Vol. 2]: 1800–2000. Darlinghurst, NSW 2000.
- McKitterick R., *Text and image in the Carolingian world*. W: *The Uses of literacy in early medieval Europe*. Pod red. R. McKitterick. Cambridge 1990, s. 297–318.
- Menéndez Pidal de Navascués F., *Il messaggio dei sigilli. Inaugurazione del Corso Biennale Anni Accademici 1998–2000* [Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica presso l'Archivio Segreto Vaticano] *Città del Vaticano, 19 ottobre 1998*. Città del Vaticano 2002.
- Mercier J., *Dwadzieścia wieków historii Watykanu. (Od św. Piotra do Jana Pawła II)*. Przel. J. Pieńkos. Warszawa 1986.
- Meurgey de Tupigny J., *Heraldry*. W: *New Catholic encyclopedia*. T. 7. Pod red. W. J. M[a]cDonald. Palatine, Ill. 1981, s. 1047–1051.
- Meuser B., *Benedykt XVI. Nasz papież. Portret*. Przel. N. Stelmaszczyk. Poznań 2005.
- Miccoli G., *Tra vecchio e nuovo pontificato. Una sostanziale continuità?* „Passato e presente” R. 24: 2006, nr 67, s. 5–26.
- Michalski M., *Refleksje na tematy religijne*. Warszawa 1969³.
- Michałowski R., *Zjazd gnieźnieński. Religijne przesłanki powstania arcybiskupstwa gnieźnieńskiego*. Wrocław 2005.

- Minois G., *Kościół i wojna. Od czasów Biblii do ery atomowej*. Przel. A. Szymanowski. Warszawa 1998.
- Miotk A., *Królestwo kapłana Jana*. „Nurt SVD” R. 37: 2003, t. 104, z. 4, s. 45–67.
- Mitra. W: *Encyklopedia Kościoła*. Opr. F. L. Cross, E. A. Livingstone. Przel. E. Czerwińska [i in.]. T. 2. Warszawa 2003, s. 248–249.
- Mortari L., *Il tesoro della cattedrale d'Anagni*. Roma 1963.
- Morello G., *Araldica pontificia*. W: *Mondo Vaticano. Passato e presente*. Pod red. N. Del Re. Città del Vaticano 1995, s. 72.
- Morris C., *The papal monarchy. The Western Church from 1050 to 1250*. Oxford 1991.
- Moynihan R., *Niech jaśnieje światło Boże. Duchowa wizja Benedykta XVI*. Przel. K. Sylwestrow. Kraków 2006.
- Mszał rzymski dla diecezji polskich*. Poznań 1986.
- Myśliciele, kronikarze i artyści o sztuce. Od starożytności do 1500 r.* Wyd. J. Białostocki. W: *Historia doktryn artystycznych*. Cz. 1, t. 1. Warszawa 1978.
- Nadolski B., *Leksykon liturgii*. Poznań 2006.
- Nichols A., *Myśl Benedykta XVI. Wprowadzenie do myśli teologicznej Josepha Ratzingera*. Przel. D. Chabrajska. Kraków 2006.
- Nilgen U., *Schlüssel. II. Ikonographie, Symbolik*. W: *Lexikon des Mittelalters*. [Pod red. R.-H. Bautier]. Bd. 7: *Planudes bis Stadt (Ruś)*. München 2002, kol. 1492–1493.
- Nowacka E. J., *Osoba i państwo w poglądach Benedykta XVI*. W: *Acta Universitatis Wratislaviensis*. Nr 3004. Wrocław 2007.
- Taż, *Spoleczno-polityczna myśl Benedykta XVI. Geneza i znaczenie dla współczesnych państw demokratycznych*. W: *Acta Universitatis Wratislaviensis*. No 2881. Wrocław 2006.
- Nowi kardynałowie*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 27: 2006, nr 5, s. 35–38.
- Nowiński J., *Ars Eucharistica. Idee, miejsca i formy towarzyszące przechowywaniu eucharystii w sztuce wczesnochrześcijańskiej i średniowiecznej*. Warszawa 2000.
- O'Connor C., *Bibliotheca Ms. Stowensis. A Descriptive Catalogue of the Manuscripts in the Stowe Library*. T. 1. Buckingham 1818.
- Oestreicher-Mollwo M., *Leksykon symboli*. Przel. J. Prokopiuk. Warszawa 1992.
- Ostojka A., *L'antica abbazia benedettina di S. Bartolomeo alle porte di Ferrara*. Ferrara 1959.
- Oswald G., *Lexikon der Heraldik*. Leipzig 1984.
- Otonis episcopi Frisingensis Opera ex recensione Rogeri Wilmans*. T. 1: *Otonis episcopi Frisingensis Chronicon*. Wyd. G. H. Pertz. W: *Scrip-*

- tores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi.*
T. 45. Hannoverae 1867.
- Pace V., *Committenza aristocratica e ostentazione araldica nella Roma del Duecento.* W: *Roma medievale. Aggiornamenti.* Pod red. P. Delogu. Firenze 1998, s. 175–191.
- Palazzini J., *Ius heraldicum.* W: *Dictionarium morale et canonicum.* Pod red. P. Palazzini. T. 2. Romae 1965, s. 882–883.
- Palazzini P., *Stemmata.* W: *Dictionarium morale et canonicum.* Pod red. P. Palazzini. T. 4. Romae 1968, s. 369–370.
- Palmerio Spanu S., *Origine dell'arme di Sardegna,* <http://www.socistara.it/studi.php> [cytowany 25 III 2007, 22:25 MET].
- Panfil T., *Heraldyka kościelna a emblematy.* W: *Polska heraldyka kościelna. Stan i perspektywy badań.* Pod red. K. Skupieńskiego, A. Weissa. Warszawa 2004, s. 143–152.
- Tenże, *Lingua symbolica. O pochodzeniu i znaczeniach najstarszych symboli heraldycznych w Polsce.* Lublin 2002.
- Pankhurst S., *Z kraju królowej Saby.* Przeł. W. Hensel. Warszawa 1977.
- Paravicini Bagliani A., *Bonifacio VIII.* Przeł. F. Bacchelli. W: *Biblioteca di cultura storica.* T. 245. Torino 2003.
- Tenże, *Le chiavi e la tiara. Immagini e simboli del papato medievale.* W: *La corte dei papi.* T. 3. Roma 1998.
- Tenże, *Il corpo del papa.* W: *Biblioteca di cultura storica.* T. 204. Torino 1994.
- Tenże, *Kościół rzymski od I soboru laterańskiego do końca XII wieku.* W: *Historia chrześcijaństwa. Religia – kultura – polityka.* T. 5: *Ekspansja kościoła rzymskiego 1054–1274.* Pod red. A. Vauchez. Przeł. J. M. Kłoczowski [i in.]. Warszawa 2001, s. 159–208.
- Pascal J. B. E., *Origines et raison de la liturgie catholique en forme de dictionnaire, ou, Notions historiques et descriptives sur les rites et le cérémonial de l'Office Divin, les sacrements, les fêtes, la hiérarchie, les édifices, vases et ornements sacrés.* W: *Encyclopédie théologique, ou, Série de dictionnaires sur toutes les parties de la science religieuse [...].* Pod red. J.-P. Migne. T. 8. Paris 1844.
- Pascual Chenel Á., Serrano Simarro A., *Słownik symboli.* Przeł. M. Boberska. Warszawa 2008.
- Pastoureau M., *Arms papal.* W: *The Papacy. An Encyclopedia.* Pod red. Ph. Levillain. Przeł. J. O'Malley. Vol. 1. New York NY 2002, s. 112–116.
- Tenże, *Chiavi.* W: *Dizionario storico del papato.* Pod red. Ph. Levillain. Przeł. F. S. Sardi. [T. 1]. Milano 1996, s. 300–301.
- Tenże, *Diabelska materia. Historia pasków i tkanin w paski.* Przeł. M. Ochab. Warszawa 2004.
- Tenże, *Ordo colorum. Notes sur la naissance des couleurs liturgiques.* „La Maison-Dieu” Vol. 176: 1988, s. 54–66.

- Tenże, *Symbole*. W: J. Le Goff, J.-C. Schmitt [i in.], *Dictionnaire raisonné de l'Occident médiéval*. [Paris] 1999, s. 1097–1112.
- Tenże, *Średniowieczna gra symboli*. Przel. H. Igalson-Tygielska. Warszawa 2006.
- Paulus P.P. VI, *Constitutio apostolica „Romano Pontifici eligendo” de Sede Apostolica vacante deque electione Romani Pontifici*. „Acta Apostolicae Sedis” R. 67: 1975, s. 609–645.
- Tenże, *Littera apostolica „Pacis nuntius”*. „Acta Apostolicae Sedis” R. 56: 1964, s. 965–967.
- Tenże, *Littera apostolica motu proprio data „Pontificalis Domus”*. „Acta Apostolicae Sedis” R. 60: 1968, s. 305–315.
- Tenże, *Un precipuo dovere oggi: fedeltà nell'amore alla Chiesa*. W: *Insegnamenti di Paolo VI*. T. 7: 1969. Città del Vaticano 1970, s. 1069–1072.
- Pelc J., *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*. Kraków 2002.
- Perrod M., *Besançon (Diocèse)*. W: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*. Pod red. A. de Meyer, É. Cauwenbergh. T. 8. Paris 1935, kol. 1150–1162.
- Piazzoni A. M., *Historia wyboru papieży*. Przel. M. Lehnert. Kraków 2004.
- Piech Z., *Średniowieczne herby w Katedrze Wawelskiej. Treści i funkcje*. W: *Katedra Krakowska w średniowieczu. Materiały Sesji Oddziału Krakowskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki*, Kraków, kwiecień 1994. [Pod red. J. Daranowskiej-Lukaszewskiej, K. Kuczman]. Kraków 1996, s. 127–152.
- Pikulski A., *Mitra. Studium historyczno-artystyczne*. Lublin 2002.
- Pinoteau H., *Le pallium de S. S. le pape Benoît XVI*. „Archives Héraldiques Suisses. Schweizer Archiv für Heraldik. Archivio Araldico Svizzero. Archivum Heraldicum” R. 14 [120]: 2006, nr 1, s. 134.
- Pius P.P. XII, *Homilia Beatissimi Patris inter Missarum sollemnia celebrata in Basilica Patriarchali S. Pauli Extra Moenia ob decimum quartum exactum saeculum ab obitu S. Benedicti Nursini*. „Acta Apostolicae Sedis” R. 39: 1947, s. 452–456.
- Pokorzyna E., *Słownik terminologiczny wyposażenia świątyń obrządku wschodniego z przydatkiem ikon maryjnych. Terminological dictionary of the outfitting of eastern rite churches with an appendage on Marian icons*. W: *Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków*. Seria B, t. 103. Warszawa 2001.
- Pontificium insigne Benedicti PP. XVI*. „Acta Apostolicae Sedis” R. 97: 2005, s. 753–754.
- Pope Benedict XVI*. „The Heraldry Gazette” n. s. R. [24]: 2006, nr 2, s. 8.

- Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Pod red. H. Zgólkowej. T. 29. Poznań 2000.
- Ptak J., *Sub daemonum vexillo... Pogańskie chorągwie widziane oczami średniowiecznych mieszkańców ziem polskich*. W: *Peregrinatio ad veritatem. Studia ofiarowane profesor Aleksandrze Witkowskiej OSU z okazji 40-lecia pracy naukowej*. Pod red. U. Borkowskiej [i in.]. Lublin 2004, s. 419–429.
- Raddatz A., *Insignien, kirchliche*. W: *Theologische Realenzyklopädie*. Pod red. G. Müller. Bd. 16: *Idealismus – Jesus Christus*. Berlin 1987, s. 196–202.
- Ratzinger Joseph. W: *Britannica. Edycja polska*. Pod red. W. Wolarskiego. T. 35. Poznań 2003, s. 436.
- Ratzinger J., *Europa. Jej podwaliny dzisiaj i jutro*. Przel. S. Czerwik. Kielce 2005.
- Tenże, *Europa Benedykta w kryzysie kultur*. Przel. [W. Dzieża]. Częstochowa 2005.
- Tenże, *Europa w dobie kryzysu kultury*. „Communio” R. 26: 2006, nr 3, s. 3–14.
- Tenże, *Ku «dojrzałości» wiary w Chrystusa. 18 IV Homilia kard. Josepha Ratzingera podczas Mszy św. «pro eligendo Romano Pontifice»*. „L'Osservatore Romano” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 30.
- Tenże, *Moje życie. Wspomnienia z lat 1927–1977*. [Oprac. W. Wiśniowski SSP]. [Częstochowa 1998].
- Tenże, *Patrzeć na Chrystusa*. Przel. J. Merecki. Kraków 2005.
- Tenże, *Prymat Piotra a jedność Kościoła*. „Communio” R. 11: 1991, nr 6, s. 3–17.
- Tenże, *Słowo Boga. Pismo – tradycja – urząd*. Przel. W. Szymona. Kraków 2008.
- Tenże, *Volk und Haus Gottes in Augustins Lehre von der Kirche*. W: *Münchener theologische Studien, 2. Systematische Abteilung*. T. 7. München 1954.
- Re N. Del, *Custode dei Sacri Triregni*. W: *Mondo Vaticano. Passato e presente*. Pod red. N. Del Re. Città del Vaticano 1995, s. 440.
- Tenże, *Incoronazione del papa*. W: *Mondo Vaticano. Passato e presente*. Pod red. N. Del Re. Città del Vaticano 1995, s. 603–604.
- Tenże, *Pallio*. W: *Mondo Vaticano. Passato e presente*. Pod red. N. Del Re. Città del Vaticano 1995, s. 793.
- Tenże, *Tiara*. W: *Mondo Vaticano. Passato e presente*. Pod red. N. Del Re. Città del Vaticano 1995, s. 1039–1040.
- Regesta Imperii*. Abt 1: *Die Regesten des Kaiserreiches unter den Karolingern: 751–918 (926/962)*. Bd 4: *Papstregesten 800–911*. T. 2: *844–872*. Lfg. 1: *844–858*. Wyd. K. Herbers. Wien 1999.

- Regesta Imperii*. Bd 2: *Sächsische Zeit*. T. 5: *Papstregesten 911–1024*.
Wyd. H. Zimmermann. Wien 1969.
- Regesta Imperii*. Bd 2: *Sächsische Haus: 919–1024*. T. 3: *Die Regesten des Kaiserreiches unter Otto III 980 (983)–1002*. Wyd. J. F. Böhmer, M. Uhlirz. Graz 1956.
- Regesta Pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. T. 1: *(A s. Petro ad MCXLIII)*. Wyd. Ph. Jaffé. Lipsiae 1885².
- Reitter-Welter B., *Aus Namen werden Bilder. Claus D. Bleisteiner entwirft Wappen für Bischöfe. Zu seinen Kunden gehören aber auch immer mehr Normalbürger*. „Welt am Sonntag” 2005, z 19 VI, <http://www.wams.de/data/2005/06/19/733742.html> [cytowany 2 XII 2006, 23:39 MET].
- Reusch F., *Mauritius von Agaunum primicerius d. Thebdischen Legion, dux gloriosus*. W: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Pod red. W. Braunfels. T. 7. Freiburg im Br. 1974, kol. 610–613.
- Ricotti E., *Storia della monarchia piemontese*. T. 2. Firenze 1861.
- Riley-Smith J., *Mentalność krzyżowców na Wschodzie 1095–1300*. W: *Historia krucjat*. Pod red. J. Riley-Smith. [Przeł. K. Pachniak]. Warszawa 2000, s. 76–102.
- Rocca G., *San Maurizio*. W: *Dizionario degli istituti di perfezione*. Pod red. G. Pelliccia, G. Rocca. T. 8. Roma 1988, kol. 593–594.
- Rondoni D., *Al cuore dell'impero moderno di una cultura senza Dio. Benedetto XVI sulle orme di Paolo di Tarso*. „Avvenire” R. 41: 2008, nr 17 z 20 I, s. A2.
- Rousseau C. M., «*Pater Urbis et Orbis*». *Innocent III and his perspectives on fatherhood*. „Archivum Historiae Pontificiae” R. 37: 1999, s. 25–37.
- [Roux-Guyonvarc'h F. Le] L.-G., *Ours*. W: *Dictionnaire des symboles. Mythes, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres*. Pod red. J. Chevalier, A. Gheerbrant. T. 3. Paris 1974, s. 340.
- Royt J., *Slownik biblické ikonografie*. Praha 2006.
- Rödel W. G., *San Lazzaro, di Gerusalemme*. W: *Dizionario degli istituti di perfezione*. Pod red. G. Pelliccia, G. Rocca. T. 8. Roma 1988, kol. 579–582.
- Rudt de Collenberg W., *Araldica*. W: *Dizionario storico del papato*. Pod red. Ph. Levillain. Przeł. F. S. Sardi. [T. 1]. Milano 1996, s. 87–94.
- Rupertus abbas Tuitiensis, *In Cantica Canticorum de Incarnatione Domini commentariorum*. W: *Patrologiae cursus completus, sive Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica omnium s.s. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum qui ab aevo apostolico ad Innocenti III tempora flo-*

- ruerunt* [...]. Series Latina. T. 168. Wyd. J.-P. Migne. Parisiis 1854, kol. 839–962.
- Rzepińska M., *Historia koloru w dziejach malarstwa europejskiego*. Kraków 1983.
- Sacrosanctum Concilium Oecumenicum Vaticanum II, *Decretum de presbyterorum ministerio et vita „Presbyterorum ordinis”*. „Acta Apostolice Sedis” R. 58: 1966, s. 991–1024.
- Sauser E., *Zeno von Verona Bisch.*, 12. 4. W: *Lexikon der christlichen Ikonographie*. Pod red. W. Braunfels. T. 8. Freiburg im Br. 1976, kol. 637–638.
- Scheibelreiter G., *Heraldik*. Wien-München 2006.
- Schimmelpennig B., *L'incoronazione papale nel tardo Medioevo, con uno sguardo all'«inaugurazione» di Benedetto XVI*. Przel. M. Marrochi, R. Paciocco. „Studi storici” R. 47: 2006, nr 4, s. 959–975.
- Tenże, *Incoronazione pontificia*. W: *Dizionario storico del papato*. Pod red. Ph. Levillain. Przel. F. S. Sardi. [T. 2]. Milano 1996, s. 767–769.
- Tenże, *Pallium*. W: *Dizionario storico del papato*. Pod red. Ph. Levillain. Przel. F. S. Sardi. [T. 2]. Milano 1996, s. 1074–1075.
- Tenże, *Die Tiara des Erzbischofs von Benevent*. W: *Ex ipsiis rerum documentis. Beiträge zur Mediävistik. Festschrift für Harald Zimmermann zum 65. Geburtstag*. Pod red. K. Herbers, H. Henning Kortüm, C. Servatius. Sigmaringen 1991, s. 363–372.
- Schmalz M. N., *Is that a Moor's Head? „Commonweal. A Review of Religion, Politics, and Culture”* Vol. 132: 2005, nr 13, s. 39.
- Schmöger M., *Discussion on the Moor's Head*. W: S. Schwoon, *Freising County (Oberbayern District, Bavaria, Germany) Landkreis Freising*, <http://fotw.ethnia.org/flags/de-by-fs.html> [cytowany 15 III 2006, 12:32 MET].
- Sczaniecki P., *Święty Benedykt*. Tyniec 1987².
- Seibert J., *Leksykon sztuki chrześcijańskiej. Tematy, postacie, symbole*. Przel. D. Petruk. Kielce 2007.
- Seewald P., *Benedykt XVI. Portret z bliska*. Przel. G. Popek. Kraków 2006.
- Sicardi Cremonensis episcopi Mitrale, sive de officiis ecclesiasticis summa*. W: *Patrologiae cursus completus. Series Latina*. T. 213. Wyd. J.-P. Migne. Lutetiae Parisiorum 1855, kol. 13–436.
- Sigal P. A., *Pèlerinages. Moyen Âge occidental*. W: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique. Doctrine et histoire*. Pod red. A. Rayez, A. Derville, A. Solignac. T. 12, cz. 1: Pacaud – Pbotius. Paris 1984, kol. 918–929.
- Sirch B., *Der Ursprung der bischöflichen Mitra und päpstlichen Tiara*. W: *Kirchengeschichtliche Quellen und Studien*. T. 8. [St. Ottilien] 1975.

- Sobór Watykański I, *Pierwsza konstytucja dogmatyczna o Kościele Chrystusowym Pastor aeternus*. W: *Dokumenty soborów powszechnych*. T. 4: (1511–1870). Wyd. A. Baron, H. Pietras. Kraków 2004, s. 912–927.
- Southern R. W., *Kształtowanie średniowiecza*. Przeł. H. Pręczkowska. Warszawa 1970.
- Starowieyski M., *Legenda Trzech Magów [Króli]*. W: *Apokryfy Nowego Testamentu. Ewangelie Apokryficzne*. Cz. 1: *Fragmenty. Narodzenie i Dzieciństwo Maryi i Jezusa*. Pod red. M. Starowieyskiego. Kraków 2003, s. 342–346.
- Tenże, *Przedmowa*. W: *Ojcowie żywi*. T. 13: *Do Ziemi Świętej. Najstarsze opisy pielgrzymek do Ziemi Świętej (IV–VIII w.)*. Wyd. P. Iwaszkiewicz. Kraków 1996, s. 5–17.
- Stempin A., *Papież-profesor w rodzinnej Bawarii*. „Znak” R. 58: 2006, nr 11, s. 12–23.
- Strzelczyk J., *Iroszkoci w kulturze średniowiecznej Europy*. Warszawa 1987.
- Tenże, *Król-kapłan Jan rzeczywistość i legenda*. W: *W poszukiwaniu królestwa kapłana Jana*. Pod red. J. Strzelczyka. Gdańsk 2006, p. V–LXXIX.
- Tenże, *Wojna z niewiernymi w opinii chrześcijańskiego Zachodu*. W: *Napis. Tom poświęcony literaturze okolicznościowej i użytkowej*. Ser. 7. Pod red. J. Maciejewskiego. Warszawa 2001, s. 9–20.
- Suffi N., *Bazylika i plac św. Piotra. Przewodnik*. Przeł. L. Micek Bartalini. Città del Vaticano 1999.
- Swieżawski S., *Eklezjologia późnośredniowieczna na rozdrożu*. W: *Studia do Dziejów Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego*. T. 1. Kraków 1990.
- Szymański J., *Herbarz średniowiecznego rycerstwa polskiego*. Warszawa 1993.
- Tanner N., *The Church in the world (Ecclesia ad extra)*. W: *History of Vatican II*. Vol. 4: *Church as communion. Third period and intersession, september 1964–september 1965*. Pod red. G. Alberigo, J. A. Komonchak. Maryknoll NY. Leuven 2003, s. 270–386.
- Thomson O., *Historia propagandy*. Przeł. S. Głabiński. Warszawa 2001.
- Tkacz R., *Jak pielgrzymować do miejsc świętych? Z Romanem Tkaczem SAC, dyrektorem Biura Duszpasterstwa Pielgrzymkowego Księży Pallotynów w Warszawie, rozmawia Tadeusz Pulcyn*. „Pastores” R. [6]: 2003, nr 3, s. 98–102.
- Toubert H., *Un art dirigé. Réforme grégorienne et iconographie*. Paris 1990.
- Tornielli A., *Ratzinger strażnik wiary*. Przeł. B. Tomaszek. Kraków 2005.

- Tenże, „*Współpracownicy prawdy*”. *Biografia Benedykta XVI*. Przel. B. Tomaszek. Kraków 2005.
- Tourneau D. Le, *Primato*. W: *Dizionario storico del papato*. Pod red. Ph. Levillain. Przel. F. S. Sardi. [T. 2]. Milano 1996, s. 1205–1207.
- Trotter D. A., *Medieval French literature and the crusades (1100–1300)*. W: *Histoire des idées et critique littéraire*. T. 256. Genève 1988.
- Vasari G., *Żywoty najslawniejszych malarzy, rzeźbiarzy i architektów*. Przel. K. Estreicher. T. 2, 7. Warszawa-Kraków 1985, 1988.
- Vollmann B. K., *Mitra. Eine Ergänzung zum Novum Glossarium*. „Archivum Latinitatis Medii Aevi” Vol. 39: 1974, s. 39–54.
- Vries A. de, *Dictionary of symbols and imagery*. Amsterdam-London 1974.
- Wąsowicz T., *Legenda śląska*. Wrocław 1967.
- Weigel G., *Boży wybór. Papież Benedykt XVI i przyszłość Kościoła katolickiego*. Przel. D. Chylińska, M. Romanek, R. Śmietana. Kraków 2006.
- Weiss A., *Heraldyka kościelna*. W: *Encyklopedia katolicka*. T. 6. Pod red. J. Walkusza [i in.]. Lublin 1993, kol. 729–736.
- Wesseling K.-G., *Zeno[n] von Verona*. W: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*. Pod red. F. W. Bautz, T. Bautz. T. 14. Herzberg 1998, kol. 427–430.
- Węglarz W., *Bazylika Świętego Piotra*. Przewodnik szczegółowy. Kraków 1994.
- Wieczorek P., *Między tiarą a infulą. Herb Benedykta XVI*. „*Juvenilia*” R. 2: 2007, nr 2, s. 205–214.
- Wilks M., *The Apostolicus and the bishop of Rome*, II. „*Journal of Theological Studies*” n. s. Vol. 14: 1963, nr 2, s. 311–354.
- Y[annou] H., *Benoît XVI, chantre de « l'Europe chrétienne »*. *Il veut lutter contre la sécularisation du Vieux Continent*. „*Le Figaro*” R. 2005, nr 18 883 z 21 IV, s. 4.
- Tenże, *Les armoiries très bavaroises de Benoît XVI*. „*Le Figaro*” 2005, nr 18 889 z 28 IV, s. 10.
- Zagórski D., *Jakub Większy – apostoł (historia, legenda, kult świętego)*. „*Studia Sandomierskie*” T. 14: 2007, z. 2/4, s. 349–361.
- Ziegler A. W., *Der Freisinger Mohr. Eine heimatgeschichtliche Untersuchung zum Freisinger Bischofswappen*. München 1976².
- Tenże, *Freising, ville et diocèse d'Allemagne*. W: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique*. Pod red. R. Aubert, J.-P. Hendrickx. J.-P. Sosson. T. 18. Paris 1977, kol. 1193–1211.
- Zieliński C., *Sztuka sakralna. Co należy wiedzieć o budowie, urządzeniu, wyposażeniu, ozdobie i konserwacji domu Bożego : podręcznik opracowany na podstawie przepisów kościelnych*. Poznań 1960.
- Zimowski Z., *W trosce o zachowanie wiary*. „*L'Osservatore Romano*” wyd. polskie R. 26: 2005, nr 6, s. 21–22.

-
- Żuchowski T. J., *Pałac papieski na Watykanie od końca V do początku XVI wieku. Ceremoniał a ewolucja kompleksu rezydencjonalnego*. W: *Historia Sztuki*. [Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu]. Nr 27. Poznań 1999.

Spis treści

Kościół a herby	13
Heraldyka kościelna.....	20
Heraldyka papieska.....	22
Opis herbu Benedykta XVI.....	25
Herb arcybiskupa i kardynała.....	26
Herb papieski	29
Godła tarczy herbowej papieża	32
Muszla	33
Głowa murzyna	42
Niedźwiedź	53
Ozdoby zewnętrzne	58
Tiara	59
Mitra.....	70
Klucze	75
Sznur	78
Paliusz	78
Zakończenie	83
Bibliografia	91

ISBN 978-83-7643-123-9